

T.C.

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

**SAİD HALİM PAŞA'NIN DÜŞÜNCELERİNİN GÜNÜMÜZE
YANSIMALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet YAZAR

DANIŞMAN

Prof. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ

2023-Muğla

T.C.

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

**SAİD HALİM PAŞA'NIN DÜŞÜNCELERİNİN GÜNÜMÜZE
YANSIMALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet YAZAR

DANIŞMAN

Prof. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ

2023-Muğla

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

SAİD HALİM PAŞA'NIN DÜŞÜNCELERİNİN GÜNÜMÜZE YANSIMASI

Hazırlayan

Mehmet YAZAR

1941012015

Sosyal Bilimler Enstitüsünce

Tezli Yüksek Lisans

Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tez.

Tezin Enstitüye Teslim Edildiği Tarih: 10.08.2023

Tezin Sözlü Savunma Tarihi: 10.07.2023

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Fikri GÜL

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Hatice Hicret ÖZKOÇ

2023-Muğla

TUTANAK

Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 09/06/2023 tarih ve 1102/7. sayılı Yönetim Kurulu kararı ile tez jürisi olarak atandığımız, Felsefe Anabilim Dalı **Yüksek Lisans Programı** öğrencisi **Mehmet YAZAR**'ın "**Said Halim Paşa'nın Düşüncelerinin Günümüze Yansıması**" adlı tezi incelemiş ve aday 10.07.2023 tarihinde saat 14:00'da tez savunma sınavına alınmıştır.

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 24. maddesi doğrultusunda yapılan tez savunma sınavı sonucunda tezin **kabul** edilmesine oy birliği ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ

Üye

Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN

Üye

Prof. Dr. Fikri GÜL

YEMİN

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum ‘‘Said Halim Paşa'nın Düşünceleri'nin Günümüze Yansımaları’’ adlı çalışmanın, tarafım bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

10/07/2023

MEHMET YAZAR

SAİD HALİM PAŞA’NIN DÜŞÜNCELERİNİN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu’nun yaşadığı sıkıntılı son dönemlerinde devlet içerisinde görev almış, siyasi ve sosyal açıdan devletine çıkış yolları arayan İslamcı bir düşünür olarak Said Halim Paşa’nın düşünceleri, çalışmanın konu ve amacını oluşturmaktadır. Konuyu daha anlaşılır hale getirmek ve dönemin kabaca bir resmini çizmek adına öncelikle Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemdeki sosyal ve siyasal olaylara, ortaya çıkan düşünce hareketlerine değinilmiştir. Daha sonra Said Halim Paşa’nın, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde aldığı görevlere, hayatına, şahsiyetine, fikirlerine ve Osmanlı’nın içerisinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulabilmesi adına getirmeye çalıştığı çözüm önerilerinin neler olduğuna ve bu sorunların günümüzdeki sorunlarla olan benzerliğine değinilmiştir. Çalışma kapsamında özellikle Said Halim Paşa’nın üzerinde titizlikle durduğu “buhran”, “taklit”, “İslamlaşmak” kavramları çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ahlak, Burhan, İslamlaşmak, Kültür, Medeniyet, Taklit.

REFLECTIONS OF SAİD HALİM PASHA'S THOUGHTS ON THE PRESENT DAY

ABSTRACT

Said Halim Pasha's thoughts as an Islamist thinker who took part in the state during the troubled last periods of the Ottoman Empire and who sought out for the state politically and socially constitute the subject and purpose of the study. In order to make the subject more comprehensible and to draw a rough picture of the period, first of all, the social and political events in the last period of the Ottoman Empire and the emerging intellectual movements were mentioned. Then, Said Halim Pasha's duties in the Ottoman Empire, his life, his personality, his ideas and the solutions he tried to bring in order to get rid of the troubles the Ottoman Empire was in and the similarities of these problems with today's problems were mentioned. Within the scope of the study, the concepts of "depression", "imitation" and "Islamization", which Said Halim Pasha emphasized meticulously, constitute the essence of the study.

Keywords: Morality, Burhan, Islamization, Culture, Civilization, Imitation.

ÖNSÖZ

Her tarihsel dönemin kendine özgü hususiyetleri vardır. Toplumlar bunlara göre şekillenmiştir. Her tarihsel dönemi ve toplumun yapısını açıklamayı üstlenen kişi veya kişiler bu tarihsel dönemler içinde var olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve bu dönemin şekillendiği toplumsal yapıyı açıklamaya çalışanlardan birisi de Said Halim Paşa'dır.

Said Halim Paşa, Osmanlı son dönemlerinde yaşamış, bu dönemin en önemli İslamcı düşünürlerinden biridir. Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış olduğu sıkıntılı durumları, devlet yönetimindeki birçok mevkide görev almasından dolayı en iyi bilen ve en derin şekilde yaşayan siyaset ve fikir adamlarındandır.

Said Halim Paşa, varlıklı bir ailenin üyesi olması, kendi ülkesi dışında özellikle Batı'da eğitim almış olması gibi durumlardan ötürü kendini her anlamda yetiştirmiş, detaylı ve geniş çerçeveden olaylara bakıp, olayları derinlemesine inceleyip düşünebilmesine katkı sağlamıştır. Muhafazakar ve İslamcı bir kişiliğe sahip olması dolayısıyla hem Doğu hem de Batı'yı siyasal, sosyal bir düşünce dünyası açısından iyi bilmektedir. Bu sayede kendi öz değerlerinden kopmadan ve Batı'ya karşı nasıl bir vaziyet alınması gerektiğini bilerek düşüncelerini ortaya koymuştur.

Hayatının büyük bir bölümünde devletin çeşitli idari makamların da görev alması, muhafazakar ve İslamcı bir yapıya sahip olmasından ötürü düşünce ve yazılarında siyaset, sosyal yaşam ve din hep iç içedir. İttihat ve Terakki cemiyetinde yer almış Servet-i Fünun gibi dergisinde de yazılar yazmıştır. Bu nedenlerle Said Halim Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde siyasi, sosyal ve düşünce hayatında önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar döneminde fikirleri yeterli değeri görmemiş olsa da özellikle İslamcı düşünürler üzerinde eserleri ve düşünceleriyle önemli bir etkiye sahiptir.

Bu çalışmanın yapılmasında, değerli danışman hocam Prof. Dr. Sebahattin Çevikbaş'a bana kattığı bilgi, gösterdiği yol ve çok değerli desteklerinden dolayı sevgi saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Lisans ve Lisansüstü eğitim hayatımda değerli bilgi ve vakitlerini esirgemeyen Prof. Dr. Ali

Osman Gündoğan, Prof. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir, Prof. Dr. Erol Kuyurtar ve Dr. öğretim Üyesi Murat Erten'e ve diğer tüm bölüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

MEHMET YAZAR

MUĞLA/2023

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR LİSTESİ.....	V
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEM OLAYLARI VE FİKİR

AKIMLARI

1.1. Batı'da Uluslaşma Süreci ve Yeni Değişimler.....	14
1.2. Batı'daki Gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri.....	15
1.3. Tanzimat Döneminde Batı Etkisindeki Yenileşme Çabaları.....	16
1.4. I. Meşrutiyette Osmanlı Modernleşmesi.....	18
1.5. II. Meşrutiyet Dönemi Gelişmeleri.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

2. SAİD HALİM PAŞA'NIN HAYATI, ESERLERİ VE DÜŞÜNCELERİ

2.1: Said Halim Paşa'nın Hayatı.....	27
2.2: Said Halim Paşa'nın Şahsiyeti ve Siyasi Hayatı.....	32
2.3. Said Halim Paşa'nın Eserleri.....	34
2.3. 1- Ta'assub-ı İslami ve Ma'na-yı Hakikiyesi (Taassub-Bağnazlık).....	34

2.3. 2- Mukallitliklerimiz (Taklitçiliklerimiz).....	37
2.3. 3- Meşrutiyet.....	40
2.3. 4- Buhran-ı İçtimaimiz (Toplumsal Bunalımlarımız).....	44
2.3. 5- Buhran-ı Fikrimiz (Düşünce Bunalımlarımız).....	48
2.3. 6- İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemkiye.....	50
2.3. 7- İslamlaşmak.....	51
2.3. 8- İslam'da Teşlikat-ı Siyasiye.....	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SAİD HALİM PAŞA'NIN ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

3.1. Müslüman Toplumlari, Irk ve Milliyetçilik.....	58
3.2. Siyasi ve Sosyal Hayatta İslam Ahlak'ı ve Önemi.....	63
3.3. İslam Toplumlariında Temel Haklar ve Eğitim.....	68
3.4. Milli İrade ve Toplumsal Bilinç.....	71
3.5. Yönetimde Sosyal ve Siyasal Düzen.....	75
3.6. Sosyal Hayat, İlim ve Fıkıh.....	80
SONUÇ.....	88
KAYNAKÇA.....	92

KISALTMALAR LİSTESİ

Kısaltmalar	Açıklamalar
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Yy.	Yüzyıl
S.	Sayı
s.	Sayfa Numarası
Vd.	Ve Diğerleri
Akt.	Aktaran

GİRİŞ

“Toplumların taşıyıcı unsuru ve değişimin motoru toplumdaki fikri hayattır.”

Said Halim Paşa

Hayat insanın tek başına üstlenebileceği basit bir zaman aralığını ifade etmez. Hiçbir insan hayatı tek başına yaşama kapasitesine ve gücüne sahip değildir. Her insan kendisinden başkasına mecburdur. İnsan için tek düze bir hayat da yoktur. Hayat, inişli çıkışlı, Aşık Veysel’in ifadesiyle “uzun ince bir yol”dur. Bu durum toplumlar için de geçerlidir. Toplumlar değişerek ve dönüşerek, bilgi, kültür ve medeniyet aktarımı yoluyla var olurlar ve varlıklarını sürdürürler. İnsanlar var olduğu andan itibaren maddi ve manevi her yönden birbirine ihtiyaç duymuşlardır. Bu durum onları bir arada yaşamaya mecbur kılmıştır. Tarihin en eski çağlarından başlayarak küçük topluluklar halinde yaşayan insanlar gittikçe büyüyerek daha büyük toplulukları, medeniyetleri oluşturmuştur. *Medeniyet*¹ (*civilisation*) Aydınlanma Çağı’nın bir kavramıdır. Fakat kavram olarak yeni olmasına karşın olgu olarak insanlık tarihi kadar eskidir. Medeniyet kavramı 18. yüzyılın sonlarına doğru ilk kez Fransa’da kullanılmış, daha sonra Avrupa’da da yoğun bir şekilde kullanılmaya başlamıştır.²

¹Medeniyet kelimesi ilk olarak Marquis de Mirabeau tarafından 1757 tarihinde kullanılmıştır. Latince çivil (vatandaş) ve civilisation (şehir) kökünden gelmiştir. ‘Civilisation’ şehir ve şehirli ile ilgili bir kavramdır. Türkçe’deki anlamı Arapça kökenli olan medeniyet kelimesi ile şehir hayatı ile ilgili olarak anlaşılabilir. Arapçada şükür anlamına gelen ‘mdn’ kökünden Medine kavramının ortaya çıkarılan medeniyet terimi olarak ‘yönetmek’ (es-siyase) ve ‘malik olmak’ fiilleriyle bağlantılıdır.¹ Osmanlı Türkçesinde ‘medeniyet’ nezaket, kurallara saygı, daha iyi ve nitelikli yaşam anlamlarında kullanılmıştır. Civilisation kelimesi ilk olarak sivilizasyon şekliyle Mustafa Reşit Paşa Ve Sadık Rıfat Paşa gibi devlet adamlarının yazdıkları metinlerde, sivilizasyon usulü yani ‘terbiye-i nas ve icrayı nizamât’, ‘sivilizasyon usul-i mergübesi’, ‘usul-i me’nüsiyet’ gibi çeşitli kavramlarla ifade etmeye ve kullanmaya çalışmış, ardından medeniyet şeklinde Osmanlı literatüründe yerini almıştır.

² Şeref, Albayrak, *Tanzimat Aydınları ve Said Halim Paşa’da Medeniyet Algısı*, Denizli, 2019.

Medeniyet, genel anlamda, şehir ve şehirde yaşayan toplulukla ilgili olan anlamlarına gelir: şehirle ilgili, şehre ait. Bu anlamda yerleşik hayat tecrübesi olan her toplumu içine alan bir anlamı vardır medeniyetin. Çok daha sonraları, ancak 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa'dan ithal edilen bir kavram olarak 'uygarlık', bir toplumun örf ve adetlerini, nezaketi, insanlar arası ilişkilerde kendini gösteren anlayış durumunun yaygınlaşmasını, rahatı ve refahı ifade etmek üzere 'medeniyet' kavramının yerini aldı. Bu anlam çerçevesi itibariyle bir sorun teşkil etmese bile, kavramın Batılı Öz bilincin dışavurumu olarak kullanılmaya başlanması, çok ciddi tartışmalara ve çekişmelere neden oldu. Bunun en temel nedeni, bu kavramın Avrupa üst tabakasının kendi davranış biçimlerini tanımlamak ve toplumlar arası farkları belirtmek için kullanılmış olmasıydı.³ Sorun, Avrupa'da ve elbette ithal edilen toplumlarda bu kavramın gayri insani bir ayrıma işaret etmesiydi: Avrupa insanı üstündü; ileriydi; diğerleri kaba ve barbarı. Medeniyet kavramının uygarlığa evrilmesindeki bu anlam değişimi, açıkça bir anlam daralmasına da işarete diyor. Bu haliyle kavram, tamamen politik bir anlam üstlenmiş oluyor. Bu yüzden bu dönüşüm 'daha üstün olma' iddialarını da beraberinde getirmiştir. Bu yolla Avrupalı toplumlar diğer toplumlara üstünlüklerini göstermek, daha doğru bir ifadeyle üstünlüklerini kabul ettirmek için baskı ve sömürge politikalarını arttırmışlardır. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Avrupa dışı dünyanın sınıflandırılması ve medenileştirilmesi – köleleştirilmesi ve sömürülmesi- için artık zemin hazırlanmıştır. Bu Avrupa dışı dünya içerisinde Osmanlı İmparatorluğu da yer almaktadır.⁴

Toplumları ve değişimleri ele alan sınıflamalar Doğu ve Batı'nın farklılıklarına işaret ederler. Bu sınıflamalar Batı'yı modern olarak Doğu'yu modern olmayan olarak farklılaştırırlar.

Modernleşme Batılı toplumların kendilerine özgü bir deneyimi olarak dikkat çekerken, Batı dışı toplumlar/topluluklar için modernleşme her bir örneğinde sorun olarak karşımıza çıkar. Zira modernleşme, Batı dışı toplumlar için çoğunlukla zorunlu bir yönelimin, özellikle Avrupa'ya yönelimin adı olmuştur. Sorun, Avrupa'ya yönelen toplumların Batılılaşması/Avrupalılaşmasının oluşturduğu

³Albayrak, *a. g. e.*, s. 6.

⁴Albayrak, *a. g. e.*, s. 7.

sorundur. Fakat II. Dünya Savaşı sonrasında 1940 ve 1950'lerde modernleşme sorunu kendi kavramları ve disiplini ile yeni yöntemsel yaklaşımlarıyla kendini çarpıcı bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Modernleşme, toplumları gelişmişlik ve geri kalmışlık sınıflandırmasıyla her geçen gün birbirinden gözle görülür şekilde farklılaştırmaya ve ayırıştırma başlamıştır.⁵ Bu bir toplumun diğer bir toplum üzerinde hak iddia etmesinin zeminini oluşturmuştur. Günümüzde Batılı ülkelerin demokrasi, liberalizm, özgürlük, insan hakları vb. kavramlarının ifade ettikleri çerçeveden ayrılmaları dolayısıyla diğer toplumlara müdahalelerini bu zemine dayandırıyorlar.

Modernite 17. yüzyılda Avrupa'da başlayan ve neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerini ifade eder. Bu örgütlenme biçimi, toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerinin işleyişine ilişkin yasalar koyar; insanlığın bu yasalara uygun bir şekilde hareket etmesi sonucunda daha mutlu bir yaşama kavuşacağını öngörür. Bu bakımdan modernlik radikal bir değişimden sonra ortaya çıkan bütün dünyaya etki eden bir durumdur.⁶ Hayatın hemen her alanında: bilimsel, siyasal, kültürel, teknik ve endüstriyel. Bu anlamıyla bir süreç olarak okunmalıdır modernlik. Aslında skolastik düşüncenin son döneminde, geç skolastik düşünce ile başlayan bu süreç, Newton'la başlayan bilimsel bilginin evrimi ile önemli bir ivme kazandı ve pozitivizmle zaferini ilan etti. Tanrı tarafından yönetilen bir doğa inancından kendini düzenleyen bir doğa inancına geçişi hazırladı; fiziksel dünya insanın yasalarını keşfetmek zorunda olduğu bir evren olarak görüldü.⁷

Siyasal alanda ortaya çıkan devrim modern demokrasinin kuruluşuna zemin hazırladı. İngiltere ve Amerika'nın bu alandaki değişimleri Fransa'da da yankı buldu. Bilimsel anlamda doğanın anlaşılmasında düzenlenmesinde dışlanan Tanrı ve iradesi, siyasal alanda da, toplumun yönetiminde de, dışlanacak ve artık iktidar Tanrı değil halk olacaktır. Bu düşüncenin hakim kılınması mücadelesinde kendini gösteren din eleştirisi toplumsal yaşamın temel derinliğinin yalnızca seküler alanda araması gerektiği sonucunu doğurmuştur. İnsanın içinde doğduğu doğayı fethetmesi

⁵Aydın, Suavi, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993, s. 14.

⁶Abel Jeanniere, *Modernite Nedir?*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1992, s. 48.

⁷ Jeanniere, *a. g. e.*, s. 80.

ve dönüştürmesi bağlamında somut bir adım olan endüstri devrimi kültürel kopuşun bir diğer kolunu oluşturmuştur. Böylelikle tüm insanlığı ‘modern olma serüveni’ başlamıştır. Modern olmak eskiye ait olmayan ve başka yöntemlerle ele alınmasını öngören bir dünyada yaşamayı beraberinde getirmiştir.⁸

Modernleşme Türk siyasal yaşamında hatırı sayılır bir zamanı kapsayacak ölçüde üzerine tartışılan bir konudur: III. Selim’den günümüze devam eden bir mücadelenin adı olmuştur. Modernleşme kavramı çağdaşlaşma ile ya da Batılılaşma ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Günümüzde bile bu anlamını muhafaza eden bir yönelimin adıdır modernleşme.

Modernleşme çok yönlü bir süreçtir: kültürel, sosyal, ekonomik, tarihsel ve siyasi içerikleri olan bir süreçtir. Buna bağlı olarak çok yönlü bir değişim ve dönüşüme de işaret eder: ekonomik anlamda endüstrileşme kentleşme, uzmanlaşma, siyasi merkezileşme, yani ulus-devlet ve demokratikleşme, siyasi ve sosyal hakların toplumun geneline yayılması gibi birçok ilişkinin, kurumların değişmesi anlamına da gelmektedir. Modernleşme ile birlikte analitik ve rasyonel düşünce dogmatik düşüncenin yerini almış, geleneksel değerler yavaş yavaş terkedilmeye başlayıp yerine yeni model değerler girmeye başlamıştır. Bu bakımdan eski alışkanlıkların, hayatın ve kültürün topyekûn bir tasfiyesidir aynı zamanda. Modernleşme, ilerleme ile özdeşleştirilerek ideolojik bir aygıt haline de getirilmiştir. Bunun için de modernleşme toplumların içine düştüğü ve düşebileceği zorluklar içinden çıkabilmek için gerekli bir yol olarak görülmüştür.⁹

En eski medeniyetlerden günümüze her medeniyetin ayırt edici bir yönü vardır. En son ve yeni medeniyet olarak Batı medeniyetinin alameti farikası, aydınlanma ve ilerlemenin yön verdiği modernliktir. Hiç şüphesiz Batı medeniyeti tek ve biricik medeniyet değildir, ancak 1700’lü yıllardan itibaren egemen olan medeniyet Batı medeniyetidir. Devletler kurulup yıkılsa da medeniyetler kendi varlıklarını devam ettirebilirler, yani devletler yıkılsalar bile medeniyetler kendilerini siyasal olarak tekrar oluşturabilirler. Başka bir ifadeyle medeniyetler varlıklarını oluşturdukları başka toplumlar veya devletler ile sürdürmeye devam edebilirler. Bu

⁸ Jeanniere, *a. g .e.*, s. 80.

⁹ Jeanniere, *a. g .e.*, s. 81.

süreklilik dikkate alındığında medeniyetlerin aslında tek bir medeniyetin değişik görünümleri olduğu da söylenebilir. Eğer böyleyse her medeniyet eskiden miras aldıklarıyla kurulur ve geleceğe kendine ait bir mirası aktarır.

Osmanlı İmparatorluğu da dahil Batılı olmayan toplumlar geri kaldıklarının farkına vardıkları zaman, en azından aradaki geri kalmışlık mesafesini kapatmanın yolunu aramıştır. Bu amaçla çeşitli ideolojiler devşirilmiş, bunlarla yeni ideolojiler oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylece modernleşmecî ideolojiler Batı dışı toplumlarda da yaygınlaşmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk ciddi modernleşme hareketleri III. Selim'le başlar. 19. yüzyılın sonuna kadar gerçekleşen modernleşmenin ağırlıklı olarak askeri alanda olmak üzere, kültürel, sosyal, siyasi birçok alanda etkili olduğu görülür. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda modernliğin önemli bileşenlerinden biri olan 'uluslaşma'ya yer verilmez. Bu bilinçli bir tercihtir; çünkü Osmanlı İmparatorluğu birçok milleti bünyesinde barındırmaktadır. İmparatorluğa bağlı olan uluslardan herhangi birinin öne çıkarılması bütünlüğün bozulması için yeterli bir neden olabilirdi. Nitekim 1909 sonrası dönemde bu yönde alınan bazı inisiyatifler nedeniyle İmparatorluğun yıkılma sürecine girdiği varsayılır.

Osmanlı İmparatorluğundaki modernleşmenin önemli özelliklerinden birisi, hatta en önemlisi, modernleşme ihtiyacının veya talebinin halktan değil üst sınıftan, yöneticilerden gelmesidir.¹⁰ Saray ve saray bürokrasisinin İmparatorluğun gerilemesini durdurma çabasının zorladığı bir taleptir öncelikle. Bunun için de Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşmenin öncelikle egemen güç olan yönetici ile sarayın seçkinleri ve kurumları arasında gerçekleştiği görülür. Aslında halk ile devlet bürokrasisi ve yönetici kesim arasında yaşanması gereken gerilim, kontrollü olarak devlet bürokrasisi, devlet kurumları ve yöneticiler arasında yaşatıldı. Türkiye Cumhuriyeti, bu sürecin sonunda kurulan bir devlettir. Buradaki hastalıklı yapı modernleşen Türkiye için de aynen kullanıldı ve kullanılmaya devam ediliyor. Batı dışı bütün toplulukların/halkların modernleşme sürecinde en çok tercih edilen Bu modernleşme biçiminde egemen topluluk, diğerlerini, yani halkın modernleşmesini yönetir.¹¹ Böyle bir modernleşme biçiminin tercih edilmesinin elbette özel ve geçerli

¹⁰ Aydın, *a. g. e.*, s. 14-15.

¹¹ Aydın, *a. g. e.*, s. 16.

bir nedeni de vardı: Osmanlı bir ‘İmparatorluk’ idi; amacı uluslar halinde parçalanmak değil bütün olan devleti bir arada tutmak ve korumaktı.¹²

Modernleşmenin, çok yönlü bir etki alını olduğu ve bir değişim sürecini ifade ettiği yukarıda söylenmişti. Bu yüzden talep edilen her şey gibi modernleşmenin de bir maliyeti, talep eden toplum ve halklar üzerinde, onların yaşam biçimleri, alışkanlıkları üzerinde etkisi olmuştur ve olacaktır. Modernleşme özellikle son iki asırdır görece bir sınıflandırmayla geri kalmış olan toplumlar/halkların talep ettiği, buna karşılık Batı’nın dayattığı, Batı’nın bir şekilde nemalandığı en önemli enstrümandır. Bu nedenle Batı, başta Müslüman toplumlar/halklar olmak üzere, Batı dışı toplumların/halkların modernleşmesinde etkin rol üstlenmiştir, hala üstlenmektedir. Bu modernliğin bir ideoloji, dolayısıyla bir sömürü yönünün olduğunu da gösterir. Bu yüzden sömürgeci Batılı ülkeler, Müslüman toplumlar arasında “modernleşme vazifesini” üstlenen ‘Batılılaşmış’ elit kesimlerin oluşmasını teşvik etmişlerdir.¹³ Türkiye ve Orta Doğu ülkelerinde, hatta Batı dışı tüm toplum ve halklarda, devlet/ülke yabancı olarak algılanan Batılılaş(tırıl)mış veya Frenkleş(tiril)müş elit sınıfa teslim edilmiştir. Batılılaşma bu yolla koruma altına alınmış, Batılılaşmaya karşı çıkan hareketler engellenmiştir. Bu toplumlarda Batılılaşmayı garanti altına almak ve güçlendirmek için otoriter araçlar da dahil her yol denenmiştir. Bu yollardan bazıları Batı dışı toplumlardaki yönetime el koymalar, darbeler ve geleneksel muhafazakâr kesimlerin sistemin dışına atılmaları, ötekileştirilmeleridir. Osmanlı İmparatorluğu da dahil tüm Batı dışı toplumların Batılılaşma/modernleşme serüvenlerinin dikkat çeken bir diğer yolu eğitimidir. Batılı düşünce ve eğitim kurumlarında yetişen aydınlar, geriye dönüşlerinde Batılılaştırılmış, Batıcı elit sınıfa dahil olup yönetim kademesine katılmışlardır. Bu sınıf, Mısırlı Muhammed Abduh’un ifadeleriyle “yaşama biçimini Batılaştırmakla yetinmeyerek, aynı zamanda giyim, gıda, mobilya gibi eşya, araç ve gereçleri Batı’dan ithal ederek yerli ekonomiye ciddi ölçüde darbe indirmiştir.” Tüm bunlar doğal olarak Müslüman toplumlarda İslâmcı kesimler arasında zamanla bir kin ve nefret duygusuna yol açmıştır.¹⁴ Dolayısıyla Yusuf Akçura’nın bahsettiği

¹² Aydın, *a. g. e.*, s. 15.

¹³ Aydın, *a. g. e.*, s. 16.

¹⁴ Yvonne Haddad, “Muhammad Abduh: *Pioneer of Islamic Reform*”, *Rahnema, Pioneers of Islamic Revival*, s. 51.

Osmanlı'nın Batılılaşma karşısındaki benimsediği yönetim tarzlarını da bu bağlamda bir tepki olarak okumak gerekir. Başka bir ifadeyle Batılılaşmanın/modernleşmenin nasıl olması gerektiğine ilişkin bir siyaset tarzı. Yusuf Akçura'nın ifadesiyle "üç tarz-ı siyaset: Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük." Bu siyaset biçimlerinden, genel olarak Batı dışı toplumlardaki tüm İslamcılık hareketleri, özel olarak da Said Halim Paşa'nın da benimseyip savunduğu, ilkelerini belirlediği İslâmcılık hareketi, Batılı ülkelerin emperyalist amaçlarının yanı sıra, değişen dünya şartlarına ve onun getirdiği toplumsal, ekonomik ve siyasi değişimlere karşı farklı toplumlarda Müslüman aydınların sergilediği bir tepki ve geliştirdiği bir alternatif olarak ortaya çıkar. Bu yönüyle değerlendirildiğinde İslâmcılığın sadece emperyalist politikalara ve saldırılara karşı verilmiş bir cevap olmadığı, aynı zamanda sosyal, kültürel ve siyasal alanlarda ortaya çıkan değişim ve dönüşüme gösterilen bir tepki ve alternatif arayışı olduğu görülebilir.¹⁵ Dolayısıyla İslamcılık sadece bir tepki ve savunma refleksiyle kurulmuş siyaset tarzı değil, aynı zamanda önerileri olan bir siyaset tarzı olarak karşımıza çıkar. Siyasi ve toplumsal anlamda İslamcılık denilince ise akla ilk gelen isimlerden birisi Said Halim Paşa'dır. Batılılaşma tutumlarının karşısında durmuş, kısmen Osmanlıcı, ama özellikle de İslamcı bir tavır takınmıştır.

Said Halim Paşa doğrudan bir Türk düşünce ve toplum geleneğinden bahsedilemeyeceğini, ama İslam dinini benimseyerek bir gelenek oluşturduklarını öne sürer. Bu nedenle Said Halim Paşa yazılarında toplumsal olanı ve toplumsal gelenekleri merkeze alır. Said Halim Paşa, dönemin bütün aydınları gibi, Avrupa'nın yazın ve düşünce geleneğini, özellikle de Fransız geleneğini iyi tanımaktadır. Bu tecrübelerine dayanarak; insanlık tarihinin ortak ve evrensel ilkeleri olduğunu belirten Said Halim Paşa, Batıdan bazı şeylerin alınabileceği, ama bunun gözü kapalı bir şekilde değil, dikkatle yapılması gerektiğine vurgu yapar. Dönemin Avrupası ile karşılaştırıldığında kısmen geri kalmışlığımız kabul edilse bile, sebebi Batılıların ya da sorunların sebebinin din temelli olduğunu düşünen bazı aydın kesimlerin dediği gibi kesinlikle 'İslam Dini' olmadığı Said Halim Paşa'nın düşüncelerinde açıkça görülür.¹⁶

¹⁵ Cemil Aydın, *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Vision of World Order in Pan-Islamic and PanAsian Thought* (New York: Columbia University Press, 2007).

¹⁶ Aydın, *a. g. e.*, s. 17.

Bu alışmada Osmanlı'nın modernleşmesine özellikle Tanzimat dönemi modernleşmesine tanıklık eden devlet adamı Said Halim Paşa'nın bu süreçte yaşanılanların etkisiyle oluşan düşüncelerinden bahsedilecektir. Bu amaçla Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem olayları ve fikir akımlarından, Said Halim Paşa'nın hayatı ve eserlerinden bahsedilecektir. Eserlerinin geniş bir zeti verilecektir. İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişi doğru okumak isteyenler için bir farkındalık oluşturmanın yanı sıra devam eden Batılılaşma/Avrupalılaşma/Modernleşme servenimizi, sorunlarımızı ve sorularımızı içten bir bakışla görmeyi, anlamayı ve açıklamayı; Said Halim Paşa, dönemindeki sorunlarla günümüz sorunlarının benzerliklerinin görülmesini; İslamcı bir düşünür olan Said Hali Paşa'nın zm önerilerinin kendisinden sonraki dönemlerde ne ölçüde etkili olduğunun görülmesi amaçlanmıştır.

Sonuç bölümünde çok kısa bir değerlendirmeye Said Halim Paşa'nın düşüncelerini, sorunlarımıza/buhranlarımıza önerdiği zm nerileri hakkındaki kanaatimizi belirtmek amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEM OLAYLARI VE FİKİR AKIMLARI

Yeniçağın getirdiği yeniliklere ayak uyduramaması, yönetimde görülen zafiyetlerden kaynaklanan Merkezi Otoritenin zayıflaması gibi konular Osmanlı İmparatorluğu'nu zorlu bir süreç içerisine sokmuştur. Osmanlı İmparatorluğu birçok devlet gibi kendini koruma ve sürekliliğini sağlamak için yeni arayışlar içerisine girmiştir. Bu çabalar modernleşme düşüncesini beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki değişim isteği, 18. yüzyılın başından itibaren farkına vardığı ve olumsuz durumdan kurtulma çabasıdır. Batı toplumlarında değişim içten içe ve kendiliğinden oluşan bir süreçtir. Son dönem Osmanlı toplumundaki değişim ise zorlama ve yapay bir değişim çabasıdır. Bu türden değişimlerin beklenen faydayı, toplumun huzur ve refahını sağlaması beklenmez.

18. yüzyıl başlarında Avrupa karşısında üstünlüğün kaybedilmesi ile meydana gelen toprak kayıpları modernleşme sürecinin başlamasına neden olmuştur. Burada özellikle Rusya ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğunun topraklarını tehdit eden devlet politikalarının etkili olduğu söylenebilir. Çok geçmeden bütün Batılı devletler, izledikleri politikalar ile bu tehdit durumuna bir şekilde katılmıştır. Modernleşmenin, öncelikle, en sade biçimiyle Avrupalılaştırma/Batılılaştırma olarak anlaşılmış olmasının nedeni de budur. Dolayısıyla bu tehdit edici güçlerin tüm yönleriyle incelenmesi, anlaşılması öncelikli hedef olarak belirlenmiştir. Bu yüzden Osmanlı modernleşme sürecinde aydınlar aracı olarak kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle Osmanlı modernleşmesinin ve aynı zamanda aydınlanmasının kaynağı halk değil, Osmanlı tebaasının elit kesimi ve saraydır. Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa'ya gönderilmesi ve sonradan kaleme aldığı "Fransa Sefaretnamesi" bu hususta iyi bir örnektir. Burada bir zihniyet değişimi ve bu zihniyet değişiminin topluma yayılması/yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Aydınların zihninde oluşan modernleşme, batıda çok üst düzeyde gelişmiş olan teknik, teçhizat ve teknolojinin alınmasından ziyade zihniyetinin alınması yönünde olmuştur.¹⁷ Başka bir ifadeyle

¹⁷ Aydın, *a. g. e.*, s. 17.

Osmanlı aydınının modernleşme planı, Batılılaşma veya Avrupalılaşma, başka bir ifadeyle Batı/Avrupa zihin yapısının, düşünüşünün ve düşüncesinin taklit edilmesidir.

Batılılaşma fikri ile hareket eden Osmanlı aydınları, bu konuda bilgi eksikliği/ihtiyacı olduğunun farkındaydılar. Bu bilgi ihtiyacının giderilmesi gerekiyordu, ama nasıl? Buradaki asıl sorun, modernleşme/Batılılaşma için ihtiyaç duyulan ve bu konudaki bilgi açığını giderecek olan bilginin başka bir yerde üretilmesiydi. Osmanlı İmparatorluğu bu bilgi açığını kapatmak ve gidermek amacıyla bilgi edinmeleri veya bilgilenmeleri için; başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine devlet adamları göndermiştir. Mehmet Çelebi'nin Fransa'ya elçi olarak gönderilişi, İbrahim Müteferrika ve Humbaracı Ahmet Paşa'nın dışarıdan öğrendikleri bilgileri devlet içinde uygulamaya başlamaları bu türden modernleşme hareketlerinin örnekleridir.¹⁸

II. Mahmut'tan sonra bu uygulama daha da yaygınlaştırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu gençlerini daha yoğun bir şekilde Batı'ya öğrenime göndermiştir. Modernleşme girişimleri çok yönlü bir değişikliğin yanı sıra Osmanlı'nın sosyo-politik yapısı ve idaresinde çok köklü değişimlere zemin hazırlamıştır. Askeriyenin yapı ve işleyişi değiştirilmiştir; ayrıca ulemanın Osmanlı yönetimindeki geleneksel işlevi de bu yolla değişmiştir. Yeniliklerin içerikleri ve yenileşme alanlarının geleneksel ve dini alanı tehdit olarak görülmesi dolayısıyla ulema sınıfı farklı tutumlar sergilemişlerdir. Farklı gerekçelerle de olsa modernleşmeye direnen iki alan, asker ve ulema olmuştur. Askeriyenin III. Selimden itibaren değişen ve değiştirilen yapısıyla direncinin kırıldığı varsayılsa da, aynı şey ulema için geçerli değildir. Devletin yapı ve işleyişinde önemli bir yeri olan bu kurum da devletteki bazı misyonların siyasal kimlikler tarafından uygulanması gerektiği gerekçesiyle etkisizleştirilme yoluna gidilmiştir. Böylece Osmanlı Devlet yapısında tasfiye sürecine giren bir toplumsal sınıf yerine yeni bir sınıf oluşturulmuştur: yeni tip aydınlar.¹⁹ Çoğunlukla devlet yönetiminden ve saraydan, askerlerden, eşraftan oluşturulmuş yeni bir sınıftır bu. Temel özellikleri buyurucu, emredici bir yapıda olmaları; toplumun ihtiyaçlarını esas almak yerine kendilerine vazife gördükleri

¹⁸ Aydın, *a. g. e.*, s. 17-19.

¹⁹ Gürsoy, Akça, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İktidar*, Konya, Palet Yayınları. 2010, s. 128.

şekliyle toplumu biçimlendirmeyi amaçlayan bu sınıfın, Batıdaki aydın sınıfa karşılık gelmesi planlanmıştır.

Batı'daki aydınlar bağımsızdırlar ve devlet adamı değildirler. Osmanlı'da ise Batılı tarzda yetişecek bu aydınların içinde buldukları koşullar altında hazır olması uzun zaman alacağından dolayı devlet destekli aydın ortaya çıkmıştır. Batı tarzı yetişecek olan bu aydınlar devletin modernleşme programının en önemli bileşenleri olacaktır. Gerekli tedbirler alınmadığında bu modernleşmeye yardımcı bileşenler tehlikeli muhalifler haline gelebilirdi ve gelmiştir de. Bu durum Tanzimat Döneminde kendini göstermiş ve toplumsal değişimin devletin devamını da garantiye alacak şekilde gerçekleşmesini engellemiştir. Başka nedenler yanında bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını hızlandırdığı bile söylenebilir. Toplumsal değişim ve devletin birliği/bütünlüğü aynı anda gerçekleştirilememiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse böyle bir aydınlanma kadrosu ile bunu gerçekleştirmek de pek mümkün değildir. Bu kadronun yapısı itibariyle devletten yana, devletin bütünlüğünden yana tavır almaları gerekirken tam aksi yönde tavır almaları, ne pahasına olursa olsun 'toplumsal değişim'in benimsenmesi, Osmanlı devletinin direncini kıran en önemli husus olarak dikkat çekicidir.²⁰ Bu süreç, öncelikle toprak kayıplarını beraberinde getiriyor, ardından da Osmanlı Devletinin büsbütün ortadan kaldırmayı amaçlayan savaşa neden oluyor.

Sanayi İnkılabı ve Fransız ihtilali ile birlikte Avrupa'nın ve dünyanın siyasi yapısında değişimler olmuştur. Fransız İhtilali'nden sonra belli bir toprak üzerinde bir arada yaşayan toplumların ekonomi, dil, din tarih ve ruhsal yapısı ile birlikte kültürel özellikleri yönüyle ortaklaşa bir yaşam tarzı benimsenmeye başlamıştır. Devrimin sonucunda egemenliği halka dayanan Ulus Devlet şekli ortaya çıkmıştır. Ulusal yapılanma Osmanlı Devleti'nde yeni bir sürecin başlamasına neden olmuştur.²¹ Bu sürecin adına Tanzimat dönemi adı verilmiştir. Bu nokta Tanzimat Dönemi ile birlikte gelişen yeni dönemi, anlamak, açıklamak ve yorumlamak Osmanlı Devleti'ndeki gelişim, değişim ve dönüşümü anlamak açısından önemlidir. Tanzimat dönemi Batılılaşma hareketlerinde aydınların rolü her geçen gün artmıştır. Tam da burada "devlet destekli" aydınların kafasında oluşan

²⁰ Akça, *a. g. e.*, s. 128-129.

²¹ Akça, *a. g. e.*, s. 130.

yeni bir düşünce ise nizamın yerini terakki alması düşüncesidir. Batı toplumu gelişen ve ilerleyen bir toplum olduğu için bu dönemin aydınları neredeyse her anlamda Batıcı olmuşlardır. İlerleme ve gelişme sevgisi Tanzimat döneminin hakim ideolojisi haline gelmiştir.²²

Tanzimat öncesinde yenilik girişimleri bizzat padişahın emri ile yapılırken Tanzimat reformları aydınlar tarafından tamamen Batı etkisi ve yönlendirmesiyle yapılır hale gelmiştir. Yapılmaya çalışan reformlar merkezi siyasi otoritenin güçlü olmasını hedefliyordu. Aydınlar Batı uygarlığının gelişmiş ve üstün olmasını halkın sahip olduğu geniş hak ve özgürlüklere ve dolayısıyla parlamenter demokratik siyasi sisteme bağlıyorlardı. Böylece Osmanlı modernleşmesinde devlete karşı muhalif bir tavır ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle II. Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi boyunca reformları destekleyen veya karşı gelen fikir hareketleri düzenli akımlar haline gelmiştir. Garpcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Sosyalizm gibi akımlar Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıldıktan sonra da varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.²³ Söz konusu düşünce akımlarının etkisini cumhuriyetin kurulmasında ve sonrasında, hatta günümüzde bile görmek mümkündür.

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ortaya çıkan birçok kurtuluş arayışı ve fikir akımı içerisinde değeri yeterince anlaşılamamış fakat etkisi bir hayli büyük olan Prens Mehmet Said Halim Paşa'nın fikirleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu için verdiği mücadele ve sunduğu çözüm önerileri üzerinde duracağız.

Said Halim Paşa Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış önemli fikir ve devlet adamlarımızdan biridir. Son dönem Osmanlı aydınları içerisinde en bilgili ve derin düşünceli birkaç aydından biridir. Sultan II. Abdülhamid devrinde Batı'da tahsil görmesine rağmen milletinden ve İslami değerlerden kopmamış bir devlet ve fikir adamı olarak Müslüman dünyasının içerisinde bulunduğu durumu ve onu bu hale getiren nedenleri ince

²² Meriç, Cemil, “*Batılılaşma*”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1., İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 238.

²³ Tunaya, Zafer, “*Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar*”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 238.

eleyip sık dokuyarak araştırma gayreti içerisinde olmuştur. Asıl sorunların dini iyi bilmemek, yanlış uygulamak ve Batı'yı bilinçsizce taklit etmek olduğunu fark etmiş, bu durumun sorumlusunu da itibar ve nüfuz peşine düşen din adamları diktatör devlet adamları ve kendini beğenmiş bir şey bildiklerini zanneden cahil aydınlar olduğu kanısına varmıştır.²⁴ Said Halim Paşa kendi kurtuluş çaresini 'körü körüne Batı'yı taklit etmek ve Batı'ya bağlanmak yerine, kendi öz değerlerinde' bulmak gerektiğine inanmıştır.

Said Halim Paşa'ya göre batıdaki gelişmeleri doğru düzgün bir şekilde incelenmeden alınmasının bilimsellikten uzak üstünkörü bir taklitçilik olduğunu vurgular. Batı'dan faydalanmanın yolu, önce Batı'nın geniş bir çerçeveden incelenmesi, anlaşılmasından, dahası milletin kendi öz değerlerini dengeli bir şekilde kurmuş olmasından geçiyor.²⁵ Batıya özenme ve Batı gibi olma düşüncesi gizli başarısızlığa götüren başlıca nedenlerden biridir. Batı'nın teknolojisinden, ilim, tekniğinden gerektiği kadar ve ölçülü bir şekilde faydalanmak gerekir. Medeniyetler arasında temas da kaçınılmazdır. Ancak 'medeniyetler arası temas, birbirini taklit etmek değil, toplumların tecrübelerinden istifade etmektir.' Bu yüzden Batı medeniyetine kendimize uygun bir şekilde gözden geçirerek yaklaşmak uygun olacaktır.

Bilim ve teknoloji alanında Batı'nın evrensel boyutları olan bilimselliğinin, bilimsel metodolojisinin örnek alınması, fakat çağdaşlaşma adına Batı'nın değer yargıları, etik ve estetik değerlerinin ya çok ince bir değerlendirmeye tabi tutulması ya da hiç alınmaması gerekir. Eğer alınırsa karmaşa ve belirsizlikten başka bir şey elde etmek mümkün görünmemektedir. Said Halim Paşa'nın bireysel birikim ve tecrübelerinin sonucunda vardığı sonuç şudur: Batı özentisi ile hareket eden aydınlar, Batı'nın ilim ve tecrübe metoduyla İslam dininin bireyden devlete uzanan bir ilişki silsilesi içerisinde olduğunu göremedikleri için oldukça eksik ve yanlış bir şekilde Batı'yı taklit etmeye çalışıyorlar ve bu çabanın beyhude bir çaba olduğunu göremiyorlar. Hal böyle olunca toplumun kendi

²⁴M. Ertuğrul, Düzdağ, (Haz.), "Said Halim Paşa Buhranlarımız ve Son Eserleri", İstanbul, İz Yayıncılık, 2019, s. 2.

²⁵ Kudret Bülbül, 'Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa', Ankara, Kadim Yayınları, 2006, s. 154.

iç dinamiklerinden beslenemeyen değişim ve dönüşüm talepleri ile sosyal problemler çözüme ulaşmıyor.²⁶ Dahası daha büyük sorunları ve karmaşayı beraberinde getiriyor. Bu yüzden değişim ve dönüşüm taleplerinin mutlaka toplumun kendi iç dinamiklerinden kaynaklanması gerekir. Bu gereklilik İmparatorlukların varlığını ve bütünlüğünü korumada zorlandığı ve yerine ulus devletlerin kurulduğu 19. yüzyılda çok daha fazla hissedilir hale gelmiştir.

1.1. Batı'da Uluslaşma Süreci ve Yeni Değişimler

Modern döneme ait bir olgu olan “Ulus” kavramı Moğolca kökene sahip olup, “nation” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılan “ulus” sözcüğü etnik bir topluluğu ifade etmektedir.²⁷ Aslında ulus kavramı kültür ve egemenlik alanı üzerindeki kültürel, ekonomik ve siyasal sistemlerin çakışma sürecini yerel kültürlerin bir standarda kavuşmasını, ifade eder.²⁸

Uluslaşmanın güçlü bir biçimde ortaya çıktığı dönem ise Fransız İhtilali ile başlayan dönemidir. İlk siyasal ulusçuluk örneği olan Fransız İhtilali, monarşiye karşı verilen iç savaş sonucunda ortaya çıkar. Fakat ulus-devlet modeli merkezîyetçi monarşinin birçok temel olgularını aynen devam ettirir. Ulusçuluk düşüncesi diğer ulusları ötekileştirerek Avrupa ve dünya siyasi yapısında yeni bir anlayış ortaya çıkarmıştır. Özellikle Hristiyan dünyasında ortaya çıkan reform hareketleri toplumları büyük bir değişime sürüklemiştir. Yani bu dönemde ortaya çıkan ekonomideki değişimler hayat standartlarını oldukça değiştirmiştir. Bilimsel ve endüstriyel gelişmeler ön plana çıkmaya başlayarak kendinden sonraki nesiller için oluşan çekirdek modeli ulus-devlet ile birlikte geleneksel yapılar yeni bir yapıya evrilmeye başlanmıştır.

²⁶ Bülbül, *a. g. e.*, s. 154.

²⁷ Rifat Aydın, Ulus, “Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet” *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, VI, 2018, s. 230.

²⁸ Aydın, “*a. g. m*”, s. 232.

1.2.Batı'daki Gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri

Avrupa'da 18.yüzyılın sonlarında yeni buluşların üretime katkısı ve buhar gücü ile çalışan makinelerin kullanımıyla ortaya çıkan endüstri “sanayi devrimi” olarak adlandırılır. İngiltere'nin Coğrafi Keşiflerin ardından buhar gücü ile çalışan makinenin icat edilmesi ve sömürgelerinden de elde ettiği gelirlerin de desteğiyle oluşan ekonomik bolluk sayesinde, bankacılık ve sigortacılık sistemleri gelişmiş ve orta sınıf halk zenginleşmeye başlamıştır.²⁹ Bu zenginleşme Batı dışı toplumların modernleşmeye zorlanmasına zemin hazırlamıştır. Bu zenginleşme aynı zamanda hem Sanayi Devrimi'nin itici gücü olmuş hem de tarım alanında gelişmelere yol açmıştır. Bu alandaki gelişmeler de doğal nüfus artışına neden olmuştur. Tüketim mallarına olan talebi artmış ve fabrika sistemi kurulmuştur. Bu gelişmeler, sanayileşme hızı artmış ve yeni buluşlar ortaya çıkmasını sağlamıştır. Buna bağlı olarak sömürgelere ulaşma ve hammadde taşımacılığı kolaylaşmıştır.

Sanayi devrimini başlatan ve hızlandıran bu gelişmenin buharlı trenin icadı tarım teknolojisindeki gelişmeler, maden çıkarımında yaşanan yenilikler etkisiyle rekabet hızla artmış; rekabetin etkisi pazar ekonomisini canlandırmıştır. Böylece üretim talebi artmış, üretime olan talebi arttırmıştır. Büyük fabrikalar kurulmuş ve İşçi sınıfı doğmuştur. Ortaya çıkan işçi sınıfı ortaya çıkması, toplumsal gelişme ve ilerlemeyi başlatmıştır. Tüm dünyayı etkileyen bu hızlı ilerleme sonucunda gelişmelere ayak uyduran devletler için olumlu olurken, gelişmelere ayak uyduramayan devletler için olumsuz olmuştur.³⁰ Gelişmelerden olumsuz yönde etkilenen devletlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'dur. Aslında Osmanlı İmparatorluğu bir sömürge kültürü olmadığı ve sömürme gibi bir hedefi olmadığı için doğal olarak gelişmelerin gerisinde kalmıştır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda rekabetin gelişmemesi yanı sıra tekelciliğin ve dolayısıyla küçük üreticisinin kaybolmasına da yol açmıştır. Bu süreç dış ticaret dengesinin bozulması ve sık sık savaşların yaşanması dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun dış borç almak zorunda kalmasıyla sonuçlanmıştır.³¹

²⁹ Mehmet Özdoğan, “Türkiye’de Ulus İnşası ve Dil Devrimi (1839-1936)”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, II/III, 2015, s. 228-236.

³⁰ Çavdar, Tefik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara, 2013, s. 23.

³¹ Erdem, a. g. e., s. 54.

Osmanlı İmparatorluğu eksikliklerini ve Batıdan hemen hemen her alandaki -askeri, ekonomik, bilimsel, kültürel vb. geri kalmışlıklarını telafi etmek için, kendi içinde her alanda yenilik çalışmalarına başlamıştır. Topyekûn yenileşme ve değişimi takip eden bu süreç daha gerileri kadar götürülebilse de Islahat ve Tanzimat ile somutlaşmıştır.

1.3. Tanzimat Döneminde Batı Etkisindeki Yenileşme Çabaları

Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı tebaasının genelinde, özellikle payitahtta yenileşme talepleri ve hareketleri daha görülür hale gelmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı toplumunun günlük yaşam tarzında, hayatı yaşaması ve anlamlandırmasında değişimler başlamıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi, saraydan başlayan bu değişim, yukarıdan aşağıya doğru, yani halka doğru yayılmış, bu durum diğer şehirlerde de zamanla hissedilmeye başlanmıştır. Gazete, dergi, şiir, tiyatro, edebiyat, eleştiri gibi araçlarla bir yandan halkın nabzı tutulmuş diğer yandan da değişim ve yenileşmeye önayak olunmuştur.³² Yenilikler halka ulaştıkça, gücünü halktan alan bir yapı ortaya çıkmıştır. Tanzimat aydınları böylece, Batı toplumundaki gelişmeleri ve değişimi Osmanlı toplumuna aktarmışlardır. Fransız Devrimi'nin sonucu olan kazanımlar Tanzimat aydınlarını böyle bir rolü üstlenmesinde en önemli bir gerekçe olmuştur.³³

Said Halim Paşa, toplumların yükselmesi için aydınların önemli bir önem arz ettiklerini düşünür. Bozulan Osmanlı toplumu içinde düzenin yeniden sağlanabilmesi için toplumu aydınlatacak seçkin bir sınıf olması gerektiğini ifade eder.

Said Halim Paşa, aydın sınıfını çok önemli bir yere koyuyor olsa da mevcut aydın kesiminden bir o kadar muzdariptir. Aydınlardan toplumsal ilerlemeyi sağlamak için gerekli olan hamleleri beklerken, Said Halim Paşa onların kendi değerlerini tanımayı bırak kendini bile tanımadıklarını düşünmektedir. Hal böyle olunca batıya hayran olarak kendi milletlerinin örf adet ve geleneklerini manasız cahil bir şekilde düşman olduklarını söylemektedir. İmandan mahrum kaldıklarını,

³² İlbeyi Özer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*, İstanbul, 2006, s. 22-25.

³³ Erdem, a. g. e., s. 55.

ruhlarına sinmiş kötümserliklerinden dolayı milletleri adına her şeyi kötü ve olumsuz görmektedirler.³⁴

Tanzimat aydınları düzeltici olmayı tercih etmişlerdir. Bir taraftan dönemin baskıcı yönetimine karşı çıkarken bir taraftan baskıcı rejimin keyfi yönetiminin başı olarak saltanatı kutsallaştırmışlardır. Politik yararlar beklentisiyle dini baskıya sessiz kalmışlardır. Bu yüzden medrese kurumunu yıkmayı hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Diğer bir ifadeyle de yeniyi inşa ederken, eskiyi yıkmamışlar, eski ile yeniyi yan yana devam ettirme yoluna gitmişlerdir. Bu, düşüncelerini açıkça ifade etme konusunda başarılı olsalar da Tanzimat aydınının siyasi baskıdan ve tepkiden korkması yüzündendir.³⁵ Bunu yanında yapılması gereken birçok işin bulunması ve karşılaşılan zorluklar Tanzimat aydınlarının amacına ulaşmalarında başarısız olmalarına neden olmuştur. Onlar her konuda yazmak zorunda kalmışlar, dolayısıyla olması gerektiği gibi hiçbir alana tam anlamıyla hakim olamamışlardır. Buradaki olumsuzluklar ve istenilen düzeyde iyileşmelerin olmaması onları düşünce ayrılıklarına itmiştir.

III. Selim'den itibaren hızlı bir değişime giden Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamid'in tahta çıkması ile birlikte değişimlerin çokluğu ve hızı dikkat çekicidir. II. Abdülhamid 1876'da tahta çıkar; II. Abdülhamid etkileri ve sonuçları bakımından çok önemli olan Osmanlı-Rus savaşını gerekçe göstererek bir yıl sonra askıya alsa da, içeriden ve dışarıdan gelen baskılar yüzünden I. Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda kalmıştır.³⁶

Said Halim Paşa, yakın dönem tarihini değerlendirirken zorunlulukların siyaset ve devlet adamlarının davranışlarını bütünü ile belirlediği şekilde kolaycı bir yaklaşıma yönelmemekte, bunun yerine toplumlardaki sorunların sorumlularının dönemin en çok yetkiyi elinde bulunduran, aydın ve bilgili olarak görülen kesimin olduğunu belirterek eleştirel bir tavır ortaya koyar. Said Halim Paşa son dönem

³⁴ Bülbul, *a. g. e.*, s. 224.

³⁵ Düздаğ, *a. g. e.*, s. 37.

³⁶ Özer, *a. g. e.*, s. 26.

devlet adamları ifadesi ile Tanzimat ve sonrasındaki devlet adamlarını eleştirmektedir.³⁷

1.4. I. Meşrutiyette Osmanlı Modernleşmesi

Kanun-i Esasi Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk anayasasıdır. Batı'daki gelişmelerin takibi, İmparatorluğun yapısındaki çok önemli değişiklikler ve özellikle Fransız İhtilali'nin sonucunda gelişen milliyetçilik akımı bu anayasayı zorunlu kılmıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı bahanesi ile rafa kaldırılan bu anayasa II. Meşrutiyet'in ilanına kadar askıda bırakılmıştır.³⁸ Osmanlı Devleti bu etkileşimler sonucunda ortaya çıkan yeni durumlara karşı tedbirler alma yoluna gitmiştir. Milliyetçiliğe karşı Osmanlılık siyasetinin benimsenmiş olması söz konusu tedbirlerden biridir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi İmparatorluğun çok uluslu yapısından dolayı Osmanlılık siyaseti benimsenmiştir. Bu ideoloji ulusları bir arda tutmaya yönelik bir siyaseti amaçlasa da başarılı olamamıştır. İmparatorluğun gayrimüslim halkları arasında Milliyetçilik oldukça etkili olmuş ve yayılmıştır. Buna rağmen devlet Tanzimat fermarıyla birlikte imparatorluk içindeki tüm halkları birleştirmeye yönelik kararlar almayı sürdürmüştür.³⁹

Said Halim Paşa, eserlerinde sadece karşılaştıkları sorunların nedenlerinden ve çözümlerinden bahsetmekle kalmaz, yapılan hataların sorumlularını tespit etmeye yönelik tahlillere de girişir. Said Halim Paşa, meşrutiyetin başarısızlığından ve olumsuz olarak gelişen son olaylardan en fazla sorumlu olanların içimizde en fazla aydın ve tecrübeli geçinenler olduğuna işaret eder.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'daki gelişmelerin hızla takip edilmesi kontrolsüz bir dönüşüme neden olmuştur. Batı üstünlüğünün kabul edilmiş olduğunu gösteren bu yeni dönemde gayrimüslimler ve azınlıklar, imparatorlukta daha fazla haklara sahip olmaya ve özellikle kamusal alanlarda çalışmaya başlamışlardır. Osmanlı'da Müslüman halkı tedirgin eden bu gelişmeler gayrimüslimlerin lehine olacak şekilde devam etmiştir.⁴⁰ Yabancı dilin özellikle Fransızca'nın ön plana

³⁷ Bülbul, *a. g. e.*, s. 182.

³⁸ Bülbul, *a. g. e.*, s. 182.

³⁹ Bülbul, *a. g. e.*, s. 183.

⁴⁰ Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s. 147-149.

çıkması, aile hayatındaki değişimler, kadın ve erkeğin giyim kuşamındaki değişiklikler, özellikle de kadınların Paris modasına uyuması ve bunların yasal olarak desteklenmesi vb. Osmanlı toplum yapısı ve yaşamındaki değişimlerin çok geniş bir alana yayıldığını gösteren bazı örnekleridir. Bu değişim ve dönüşümün neticesinde Osmanlı toplumuna ilk kez giren, yalı, konak, otomobil gibi lüks değişimler de tepkilere yol açmıştır.⁴¹ Tüketimin ön plana çıktığı bu dönem ahlak değerlerinin de bozulmaya başladığı bir dönem olmuştur. Çoğunlukla tepki çeken bu değişimler toplumsal yaşamın nerdeyse bütün alanlarında etkili olmuştur. Buradaki memnuniyetsizlik bir tartışma ortamı oluşturmuştur. Bu tartışma ortamı, bir taraftan eski-yeni çekişmesini derinleştirirken, diğer taraftan belirsizlikleri de beraberinde getirmiştir. Servet-i Fünun dergisi çevresinde ortaya çıkan tartışmalar yeni bir düşünce ortamının oluşmasını sağlamıştır.⁴²

Servet-i Fünun dergisi çevresinde toplanan yeni ve genç kuşak dönemi Tanzimat aydınlarından daha iyi anlamışlar, içinde yaşadıkları toplumu bütünlüğü içinde değerlendirmeye önem vermişlerdir.⁴³ Bu genç kuşak daha iyi, daha doğru ve daha güzeli bulmaya yönelik çaba içinde bulunan Servet-i Fünun çevresi, Tanzimat aydınlarının aksine Batıdaki gelişmeleri halka aktarma kaygısı gütmemişlerdir. Başka bir ifadeyle zoraki girişilen ve bedeller ödenen bir Batılılaşma hamlesini, durdurmakla kalmayıp anlamsızlaştırmışlardır da. Dahası bu yorumlar Batılılaşmanın anlaşılmasını daha da zorlaştırmış, yeni kuşağı yeni bir edebi dil oluşturma yoluna sevk etmiştir.⁴⁴ Fakat düşünce dünyası açısından başarılı bir yol izleyememişlerdir. Bu yıllar itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen olan İslamcılık ideolojisi yerini Türkçülük ideolojisine bırakmaya başlamıştır. Batıcılık, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ideolojileri arasında gidip gelen bir fikri kargaşa dönemi böylece başlamış olur. Bu zihin ve fikir kargaşasının bugüne kadar gelmesi, bir şekilde bugüne kadar taşınmış olması, bu sürecin henüz tamamlanmadığını göstermesi açısından önemlidir.

⁴¹ Çavdar, *a. g. e.*, s. 28-33.

⁴² Karpat, *a. g. e.* s. 148.

⁴³ Alan, Selami, "*Tanzimat Edebiyatı'nda Milli Kimlik Karmaşası*", İstanbul, Kesit Yayınları, 2018, s. 48.

⁴⁴ Akyüz, Yahya, "*Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000- M.S. 2014*", Ankara, 2014, s. 265.

1.5. II. Meşrutiyet Dönemi Gelişmeleri

II. Meşrutiyet'in 1908'de ilan edilmesiyle, anayasal sistemde ikinci bir dönüş yaşanmıştır. Meclisin yeniden açılması ile birlikte, parlamenter düzene dönüş sağlanmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan en önemli olaylardan biri 31 Mart isyanı (13 Nisan 1909) İstanbul'da parlamentoyu dağıtıp, meclisi kapatmayı amaçlamıştır. Ordu tarafından bastırılan bu olayın ardından II. Abdülhamid tahttan indirilmiş yerine Mehmet Reşat Paşa (1909-1918) getirilmiştir.⁴⁵ II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, siyasi ve fikir hayatının canlanmasına sebep olmuştur. Yayın özgürlüğü, eğitim ve eğitime dair sorunlar ele alınmıştır. Bu dönemin siyasi havası ise Batıcılık ve Türkçülük siyaseti üzerine kurgulanmıştır.⁴⁶ Yeni dönemin ideolojisi olan bu siyasi akımlar, dönemin Türk düşüncesi üzerinde de etkili olmuştur. Bir başka açıdan bakıldığında bu ortam Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğini ve bütünlüğünü tehdit eden en önemli mesele haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun önce 'devlet', devamında 'ulus devlet' statüsüne geçişinde bu ortam belirleyici olmuştur. Bu ortam, kesinlikle III. Selim ile başlayan sürecin hazırladığı bir ortamdır. Başladığı çağdan itibaren geri alınamaz bir süreç olarak okunduğunda bu ortam, hiç şaşırtıcı değildir.

Batıcılık; geleneksel inanç, düşünce, kurumsallaşmış yapılardan vazgeçilerek, uygar medeniyetlerin ortaya çıkardığı yapıları kabul etmek ve bu uğurda ilerlemek olarak tarif edilebilir. Diğerleriyle birlikte –Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük- Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en etkili ve en yıkıcı siyaset biçimi olan bu siyasi hareketin başlangıcı yukarıda ifade edildiği gibi, 28 Mehmet Çelebi'nin Avrupa'nın, özellikle Fransa'nın genel durumunu, başarılarını gözlemlemek üzere görevlendirilmesine kadar geri, yani Osmanlı'nın Lale devri dönemine (1718-1730) kadar geri götürülebilir. Bu sürecin somutlaştığı dönemin Tanzimat dönemi olduğunu belirtmemiz gerekir. Tanzimat döneminin devamı olan I. ve II. Meşrutiyet'i de bu sürece dahil etmek mümkündür. Bu bakış açısından Batıcılık, Osmanlı Devleti'nin Cumhuriyetin Kuruluşundan önceki iki asrında belirleyici olmuş bir siyaset olarak ortaya çıkan çok önemli bir olgudur. Hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünüyle değişimini ve dönüşümünü sağlamış, daha sonraki tüm

⁴⁵ Akyüz, a. g. e., s. 268.

⁴⁶ Akşin, Sina, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", Ankara, 2017, s. 146-147.

dönemleri belirleyici bir siyaset olarak değerlendirmek gerekir. Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük bir tepki siyasetidir, başka bir ifadeyle bir apoloji durumudur.⁴⁷

Batıcılık konusunda Osmanlı aydınının tavrı hiçbir zaman net olmamıştır; hatta çelişkili bir tavır içinde olmuşlardır. Buna rağmen Tanzimat ile birlikte Osmanlı'nın tüm aydın kesimi için şu gerçek kabul edilmiştir: Osmanlı Devleti'nin artık modern yapılara ihtiyacı vardır. Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri -özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya- karşısında, birçok yönden geride kalmıştır.⁴⁸ Etkilerini ve söylem biçimlerini bugün dahi duyduğumuz bu tespit bir 'öğrenilmiş çaresizlik' durumu var elbette, ancak hiçbir şey Avrupa ile kıyaslandığında Osmanlı'nın birçok yönden geri kaldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Bu temel gerçeklikten yola çıkılacak olursa, 'Batıcılık' düşüncesi ve siyasetinin, en azından başlangıcı itibarıyla, Osmanlı aydını için bir mecburiyet olduğunu görmemiz gerekiyor. Başka bir ifadeyle Osmanlı sarayı ve çoğunluğu saray çevresinden oluşan Osmanlı aydını için Batıcılık/Avrupacılık bir tercih değil bir zorunluluktur. Bu yüzden Osmanlı öncelikle saraydan başlayacak bir hareketle Batılılaşacaktır.⁴⁹ Batılılaşma yerine, Avrupalılaşma veya modernleşme de denilebilir. Ama nasıl? Osmanlı aydınının zihnini meşgul eden temel sorun budur; dolayısıyla temel sorun batılılaşma veya batılılaşmama gibi bir tercih değil, batılılaşmanın nasıl uygulanacağı veya hayat geçirileceği, başka bir ifadeyle uygulama noktasındaki yöntem sorunudur. Osmanlı sarayı ve aydınının bu sürecin en başından itibaren zihnini meşgul eden sorun işte bu sorundu.

Batılılaşma sürecinde net olarak belirlenememiş yöntem, zihinsel meşguliyetlerin yanı sıra Batılılaşmadaki gecikmelerin de nedeni olmuştur. Bir başka sorun Batılılaşma ihtiyacının kabul edilmesinin sonucunda ortaya çıkan genel olarak bütün uygulamaların, değişikliklerin, değişimlerin beraberinde getirdiği bir algı sorunuydu: genel olarak bütün yenilikler, ama özellikle Tanzimat dönemi yenilikleri Batı baskısı sonucunda uygulamaya konulmuş yenilikler ve Batıya verilmiş bir taviz olabilir miydi? Böyle bir algıya inanmak ve inandırılmak istenilen bir toplumda

⁴⁷ Akşin, *a. g. e.*, s. 148.

⁴⁸ Akşin, *a. g. e.*, s. 148-149.

⁴⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 149-151.

yaşanılan travma aynıyla Osmanlı'da yaşanmıştır. Bu nedenle beklenildiği gibi, çok doğal ve haklı olarak bu algıya karşı, ama aynı zihin karışıklığı ile tepkiler oluşmaya başlamıştır. Bu algıya en ciddi tepki 'İslamcılık' olmuştur. Osmanlıcılık ve zamanla Türkçülüğe evrilen siyaset de bir tepkidir, ama batıcılık karşısında en ciddi tepkisel duruş İslamcılık üzerinden gerçekleşmiştir.

İslamcılık, İslam dinini her açıdan hayatın tamamına yeniden hâkim kılmak, tüm değişiklikleri, İslam inancına ve dinine uygun olarak yapmayı amaçlayan bir ideolojidir.⁵⁰ Bu nedenle Osmanlıcılık ve Türkçülük Batılılaşmayı amaç edinirken, İslamcılık taraftarları yenilikleri Batı taklitçiliği olarak değerlendirmişlerdir. Ne var ki İslamcı ideoloji de yenilik yapmak gerekliliğinin farkındadır. İslamcılar, yeniliklerin İslami usullere göre planlanıp geliştirilmesini isterler. İslamcılık düşüncesinin Osmanlı toplumunda, İmparatorluğun çoğunluğunu müslümanlar oluşturduğu için, geniş bir tabanı ve gayet iyi bir temeli vardır.⁵¹ Osmanlıcılık ve İslamcılık düşünceleri arasındaki tartışmalar devam ederken 1900'lü yılların başı itibariyle Türkçülük güçlenmeye başlamıştır. Cumhuriyetin kuruluşunda İslahat ve terakki düşüncesine eşlik eden düşünce Türkçülük olmuştur.

Türkçülük, Osmanlı İmparatorluğu'na oldukça geç bir tarihte intikal etmiştir. Bunun sebepleri arasında daha önce bahsi geçen Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojisinin etkisi büyüktür. Başlangıçta Türk sözcüğü Osmanlıları kast ederek sadece Batılılar tarafından kullanılmıştır.⁵² Türk sözcüğünün ırksal bir dayanağının oluşması, bu yüzden gecikmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun kurucu kadroları Türk'tür. Ancak İmparatorluğun gelişme ve yükselme dönemleri de dahil milliyet üzerinden bir siyaset yürütmediği söylenebilir. O zaman kurucu kadrosu Türk olan bir devlette 'Türkçülük' ne anlama geliyor? Kurucu unsuru Türk olmakla birlikte, zamanla İmparatorluk refleksiyle milliyet gözetimi yerine liyakat gözetilmiştir. Çok uluslu İmparatorluk Batıdaki ulusçuluk/milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle çözülmeye başlamış ve ırk/milliyet/ulus temelli talepler artmıştır. Dolayısıyla Türkçülük de böyle bir ortamda bir refleks hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Türkçülük akımının güçlenmesinde etkilerden birisi dikkat çekicidir. Özellikle

⁵⁰ Aydın, *a. g. e.*, s. 149.

⁵¹ Aydın, *a. g. e.*, s. 151.

⁵² Şakir Batmaz ve Diğerleri, "*Türkiye Cumhuriyet Tarihi*", Kayseri, 2015, s. 50.

19.yüzyıl itibariyle Rusya sınırları içinde yaşayan Türk toplulukları, Osmanlı'dan çok Türk kelimesi ile anılmışlardır. Kelimenin anlamı ve çağrışımı olumsuzdur. Bu olumsuzluk Rusya coğrafyasına yakın yerlerdeki Türk topluluklar üzerinde hissedilir derecede artış göstermiş sonunda ya göç etmişler ya da göçe zorlanmışlardır. Hem Rusya'nın baskı rejimi hem de asimile politikası, gayri insani uygulamaları Türklerin buldukları bölgelerden Osmanlı'nın batı bölgelerine göç etmelerine neden olmuştur. Göç dalgaları başka ülkelerde yaşayan Türkler hakkında daha fazla bilgi sahibi olunmasını sağlamıştır.⁵³ Karşılaşılan bu durum, tüm Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu içinde de bir 'Türk' hassasiyetinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kuruluş dönemlerindeki neden ve hassasiyetlerden tamamen farklı nedenlerle Türkçülük böylece Osmanlı siyasetinde yer almaya başlamış oldu. Ancak Türkçülük düşüncesinin/ideolojisinin Osmanlılık ve İslamcılıktan farkı, bir savunma biçimi olarak ortaya çıkmamış olması, daha çok bir sorumluluk alma, bir hak refleksi olarak görünmesidir. Başka bir ifadeyle Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunda var olan çekirdek kadro ve ana unsurun Türk olmasından kaynaklanan bir hak talebi olmasıdır. Sloganik bir ifadeyle söylenirse, 'yeter söz Türklerindir' biçiminde dile getirilebilecek bu talep, Batıda gelişen milliyetçilik/ulusçuluk hareketlerinin etkisiyle daha belirgin hale gelmiştir.

Türk milliyetçiliğini siyasal olarak dile getiren ilk kişi, 1904 yılında Rusya Türklerinden olan Yusuf Akçura bey olmuştur.⁵⁴ Akçura'nın fikirleri kısa süre içerisinde geniş kitleler tarafından rağbet görmüş ve *Üç Tarz-ı Siyaset* başlığı ile yayımlanmıştır. Akçura, son dönemlerde Osmanlı'nın kurtuluşu için üç siyaset tarzının savunulduğunu, bunların Osmanlılık, Türkçülük ve İslamcılık olduğunu düşünür. Akçura bey burada, bu üç siyaset biçiminin fayda ve uygulanabilirliğini incelemiş ve sonunda tek çözümün Pantürkizm olması gerektiğini öne sürmüştür.

Osmanlıcılığa göre; Osmanlı toplumu esasen Müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılmalı ve iki topluma da her açıdan; düşünce, fikir ve din konularında serbestlik ve eşit haklar tanınmalıdır. Bu ve benzeri konularda halk arasında bir ayrım yapmak bütün toplumu bölmekten başka bir işe yaramayacaktır.⁵⁵ Akçura'nın

⁵³ Batmaz, *a. g. e.*, s. 49-50.

⁵⁴ Batmaz, *a. g. e.*, s. 51.

⁵⁵ Yusuf Akçura, "*Üç Tarz-ı Siyaset*", Ankara, 1976, s. 19-20.

önemle üzerinde durduğu ikinci konu ise, İslamcılıktır. Akçura'ya göre İslamcılık; Osmanlı Devleti'ni yeniden güçlendirecek, çağdaş medeniyetler seviyesine yükseltecektir. İslamcılık, dünyadaki bütün Müslüman toplumları bir araya getirecek bir birlik oluşturacaktır.⁵⁶ Osmanlı İmparatorluğu bu ideoloji için öncelikle tüm dünyadaki Müslüman halkaları dil, ırk, soy vb. ayırım gözetmeksizin bir araya toplamalıdır. Bu fikirler yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Türkçülerin düşüncelerine bakıldığında Ziya Gökalp'in Türkçülük, İslamcılık Batıcılık akımlarının karışımından meydana gelen ve dokuz bölüm olan 1913-1914 yılları arasında Türk yurdunda yayımlanan *Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak* adlı makalesinin Türkçülük akımını benimseyenlerin genel düşüncesini aktardığı söylenebilir.⁵⁷

Ziya Gökalp, İslam ve milliyetçiliğin bağdaşmayacağı gibi düşüncelere karşı çıkmış, İslamcılık, Türkçülük ve medeniyetçilik Türklerin yaşaması için bu üç büyük kuvvetin çok ama çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bu üç kuvveti sahiplendiğinde ve bunlara dayandığında Türkler medeniyet ve ilim sahalarında harikalar yaratacaktır.⁵⁸ Birkaç arkadaşı ve Ziya Gökalp'in desteği ile birlikte 'Türkiye Cemiyeti'ni kurmak isteyen Fuat Köprülü bunu başarmıştır. Fakat cemiyet, sadrazam Said Halim Paşa'nın itirazı üzerine 'Asarı İslamiye ve Milliyetçilik Tetkik Encümeni' adıyla kurulmuştur.⁵⁹ Said halim Paşa'nın itirazı fikre değil, ismedir. Said Halim Paşa 1908 II. Meşrutiyet'ini Osmanlı tarihinin övünülecek olaylarından biri olarak görür. Bilindiği gibi II. Meşrutiyet, 1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet'in ve kaleme alınan Kanun-i Esasi'nin hem devamı hem de sonucudur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra toplumsal olaylarda gözle görülür bir artış olmuştur. Toplumsal huzur ve barış ortamının gittikçe bozulması, İttihat ve Terakki Cemiyetinin muktedir olma iddiası ve hevesi İstanbul'da yönetime karşı büyük bir ayaklanma ve darbe teşebbüsüne neden olmuştur. Rumî Takvime göre 31 Mart 1325'te (13 Nisan 1909) başladığı için bu adla anılmıştır. Bu olay Padişah II. Abdülhamid Han'ın tahttan indirilmesiyle sonuçlanmış olsa da, daha sonrasındaki gelişmelere kaynaklık etmesi açısından çok daha önemli bir olay olmuştur.

⁵⁶ Akçura, *a. g. e.*, s. 21.

⁵⁷ Bülbül, *a. g. e.*, s. 187.

⁵⁸ Bülbül, *a. g. e.*, s. 221.

⁵⁹ Bülbül, *a. g. e.*, s. 222-223.

İmparatorluğun savunma refleksi kırılmış, birkaç yıl içerisinde İmparatorluğun çok ciddi toprak kayıplarını beraberinde getirmiştir.⁶⁰

Meşrutiyet sonrası kaleme alınan çok az sayıdaki metinde Kanun-i Esasi'nin alelacele ve tercüme adaptasyon yoluyla ortaya çıkarılması eleştirilecek, meşrutiyetten beklenen ilerleme ve gelişmenin gerçekleşmemesi, bu eksikliğe bağlanacaktır. Bu metinler arasında Said Halim Paşa'nın, 'Meşrutiyet' kitapçığının özel bir yeri vardır. Bu kitapçığında sosyal ve siyasi şartlara, inanç ve teamüllere aykırı olan hatta Osmanlı milli birliği için gerçek bir tehlike oluşturan Kanun-i Esasi'yi hata olarak görmekte, ancak Kanun-i Esasi'den ve Meşrutiyetten geri dönüşü değil, ıslahı savunmaktadır. Said Halim Paşa'nın Kanun-i Esasi'ye getirmiş olduğu eleştirileri burada bağlamında kalmak şartıyla hatırlamak yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi, Kanun-i Esasi veya 1876 Anayasası, 'temel kanun' ya da 'anayasa' anlamına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk ve son anayasasıdır. 23 Aralık 1876'da ilan edilmiş, 1878'de II. Abdülhamid tarafından askıya alınmış, 24 Temmuz 1908 II. Meşrutiyet'in İlanı sonucunda yeniden yürürlüğe girmiştir. 1921 Anayasası'nın (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) kabul edildiği 20 Ocak 1921 tarihi ile 1924 Anayasası'nın yürürlüğe girdiği 24 Mayıs 1924 tarihi arasında ise kısmen yürürlükte kalmıştır.⁶¹

Said Halim Paşa, yukarıda da ifade edildiği gibi, Anayasaya itiraz etmemekte, uygunluğuna ve yerindelğine itiraz etmektedir. Daha özel olarak onun eleştirisi, özellikle II. Meşrutiyetin ilânı sonrası yeniden yürürlüğe konulan Anayasanın, toplumun yapısını göz önüne almadan, baştan aşağıya taklitçi bir zihniyetle değiştirilmesi olmuştur.⁶² Oysa bu yeniden uygulama öncesindeki değişikliklerin öncelikle ve hassasiyetle toplumun yapısını dikkate alması gerekirdi.

Toplumun yapısının, inançlarının, örf ve adetlerinin dikkate alınmadığı bir değişikliğin bırakın olumlu yönde etkisini kabul görmesi bile mümkün değildir. Said Halim Paşa, II. Meşrutiyet ile yeniden uygulamaya konulan Anayasayı hem kabul

⁶⁰ https://tr.wikipedia.org/wiki/31_Mart_Vakas%C4%B1

⁶¹ https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%A2n%C3%BBn-%C4%B1_Es%C3%A2s%C3%AE

⁶² Sezer, *a. g. e.*, s. 182.

ederek hem de eleştirerek, noksanlıklarını ve yanlışlıklarını belirterek, kendince dengeli bir tavır sergilemiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Said Halim Paşa'nın kısa bir hayat hikayesi, düşünceleri ele alınacak; eserlerine dair açıklamalar yapılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SAİD HALİM PAŞA'NIN HAYATI, ESERLERİ VE DÜŞÜNCELERİ

2.1. Said Halim Paşa'nın Hayatı

Said Halim, 19 Şubat 1864 tarihinde Kahire'de doğmuştur. Mısır Valilerinden Mehmet Ali Paşa'nın torunudur. Babası Vezir Halim Paşa'dır.⁶³ Mehmet Ali Paşa ile ilgili olarak çeşitli kaynaklarda kedisinin Arnavut asıllı olduğu iddia edilse de aslen Konyalı olduğu ve oradan Mısır'a göç ettiği düşünülmektedir. Çoğu tarihçiye göre de Mehmet Ali Paşa Türk kimliğine sahiptir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır Hidivi İsmail Paşa ile Said Halim'in babasının arasının açılması sonucunda henüz çok küçük bir yaşta iken ailesi ile birlikte Mısır'ı terk etmiş ve İstanbul'a yerleşmiştir.⁶⁴ Said Halim Paşa İstanbul'a geldikten sonra bu şehirdeki olanaklardan da yararlanarak Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrenmiştir. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte İsviçre'ye gönderilmiştir. Orada bazı kaynaklara göre özel bir okulda bazı kaynaklara göre de İsviçre Darülfünunu'nda öğrenim görmüştür. İsviçre'de yaklaşık beş yıl süre ile siyasi ilimler eğitimi almış ve sonrasında İstanbul'a geri dönmüştür.⁶⁵

1888'de kendisine mirimiran (beylerbeyi/Osmanlının son dönemlerinde sivil paşalık yapanlara verilen unvan) rütbesi ile 'ikinci rütbe mecdi' nişanı verildi. İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra Şura-yı Devlet azalığına tayin edilmiştir. 1889'da İkinci Rütbeden Nişan-ı Ali Osmani ile ödüllendirilmiştir. 1892 yılına gelindiğinde ise Birinci Rütbeden Nişan-ı Ali Osmani'ye sahip olmuştur. Daha sonra 1900'e gelindiğinde ise Rumeli Beylerbeyliği'ne yükseltilmiştir. Bu sayede Osmanlı

⁶³ Kemal, Mahmut, "Son Sadrazamlar", İnkılap Yayınları, İstanbul, 1982, s. 1893.

⁶⁴ Kutay, Cemal, "S. Halim Paşa'nın Malta'dan Başka Wilson, Lord George ve Cleemanso'ya Uyarı Mektupları", Tarih Sohbetleri, Çağ Yayınları, İstanbul, 1968, s. 159.

⁶⁵ Bostan, Hanefi, "S. Halim Paşa", İrfan Yayınları, İstanbul, 1992, s. 19.

Sarayına daha yakın bir konuma gelmiştir. Fakat dönemin siyasi çalkantıları dolayısıyla, evinde zararı evrak bulundurması iddiasıyla saraya şikayet edilmiştir. Bu şikayetin üzerine evinde arama yapılmıştır. Fakat bir veriye ulaşamamıştır.

Said Halim Paşa bu olay ile ilgili olarak şunları ifade eder: ... Bu jurnal meselesi birbirine garazı olan kişiler arasında uydurulmuş bir mesele olsa gerek(t)ir.⁶⁶ Bu gelişmelerden dolayı saraya karşı olumsuz bir tavır takınan Said Halim Paşa, II. Meşrutiyet öncesi Mısır'a geçmiş ve orada bulunan Ethem Ruhi'nin *Osmanlı Gazetesi*'ni çıkartmasında maddi olarak destek olmuştur. Bundan sonra da Avrupa'ya giderek orada bulunan *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* ile iletişim kurmuş ve onlara maddi ve fikri yardımlarda bulunmuştur. Buna karşın Cemiyet, onu Mısır'da bulunan kolun müfettişi olarak tayin etmiştir. Fakat Paşa bu göreve şerh kararı koymuştur; zira bu faaliyetin Padişahın hilafeti dolayısıyla, Cemiyet'in aleyhine gelişmelere yol açabileceğini savunmuştur. Yine de Cemiyete destek olmak üzere çeşitli faaliyetlere giriştiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu uğurda Cemiyet yöneticilerinden olan Ahmet Rıza'nın not ettiğine göre Paşa'nın desteği ile Mısır'da Cemiyet için beş bin frank toplanmış olduğunu kaydeder.⁶⁷ Bunun dışına bu yardımları ile ilgili herhangi bir kayıt söz konusu değildir. 1908'de meşrutiyet ilanına kadar çalışmalarını Mısır'da ve Avrupa'da sürdürdü.

Said Halim Paşa, II. Meşrutiyetin ilanının ardından Mısır üzerinden İstanbul'a dönmüştür. Jurnal sebebiyle Şura-yı Devlet azalığı görevinden alınmıştır. Sonrasında ise yapılan yerel seçimlere katılmış ve İttihat ve Terakki listesinden Yeniköy Belediye Reisliğine seçilmiştir.⁶⁸ Yine bu sırada padişahın kararıyla Ayan Meclisi azalığına tayin edilmiş, aynı zamanda Daruşşafaka idare meclisi üyeliğinde göreve başlamıştır. 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'te düzenlediği kongrede *ayan azası* olarak seçilmiştir. Tüm bu toplumsal ve siyasi mücadelesi içerisinde Said Halim Paşa 1910 yılında "*Tasssup*" başlığıyla ilk yazısını tamamlamıştır. Diğer tüm eserler gibi bu eser de Fransızca olarak kaleme alınmıştır.

⁶⁶ Kuran, Ahmet Bedevi, "*Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*," Tür Yayınları, İstanbul, 1953, s. 387.

⁶⁷ Düzdağ, a. g. e. s. 18.

⁶⁸ Bülbül, a. g. e., s. 189.

Said Halim Paşa'nın bu ilk yazısı tercüme edilmiş ve Sıratı-müstakim dergisinde 26 Mayıs 1910 tarihinde yayımlanmıştır.⁶⁹

1911 yılında İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması sonucu ortaya çıkan bu karmaşık dönemde Said Halim, savaş halini sonlandırmak üzere 1912 yılında İtalya delegeleri ile görüşmek üzere Lozan'a gönderilmiştir. Fakat bu sırada İstanbul'da hükümet değişikliği yaşandı ve kurulan yeni hükümet Said Halim Paşa'nın görevini onaylamadı; Sadrazam Said Halim Paşa İstanbul'a dönmek zorunda kaldı; dönüşünde Şura-yı Devlet reisliğinden çekildi. 1912 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki muhalefeti iyice gün yüzüne çıkmış, açıktan muhalefet edilir hale gelmiştir. Devletin Balkan Savaşlarına hazırlık içerisinde olduğu bir dönemde yapılan kongrede, Said Halim Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin katib-i umumiliğine (genel sekreter) seçilir. Paşa bir taraftan Cemiyet içindeki rolünü güçlendirirken diğer taraftan tartışmalara daha çok katılmak zorunda kalmıştır. Bu dönemin en önemli sorunlardan birisi Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan savaşını kaybetmesi olmuştur. 1912'de başlayan Balkan Harbinde Osmanlı ordusu hiç beklenmedik bir şekilde yenilgi almıştır. Osmanlı Devleti'nin 1878 yenilgisinden bu yana elinde kalan son Osmanlı toprağı olan Balkanlar da böylece elden çıkmıştır.⁷⁰ Devletin eski başkenti olan Edirne'de bu kaybedilen topraklar arasındadır.

Mağlubiyette birçok etken olmakla birlikte o dönem en çok gündeme gelen, daha önce Cemiyete tabii olan tecrübeli subayların yerine sırf muhalif oldukları için yerleştirilen tecrübesiz subayların olmasıdır. Bu mesele uzun uzadıya gündemde yer etmiştir. Dolayısıyla bu gündem Cemiyet ve muhalifleri arasında çetin mücadele sahası olmuştur. Yine diğer taraftan İttihatçı subayların bazıları tekrar eski görevlerine dönebilmek için savaşta kendilerinin ön plana atmışlardır böylece o konuma gönderilmiş bitlikler yerlerinden edilmiştir. Bu durumun sonucunda da gerekli olmayan yeni cephele açılmış ve adeta cinayet işlenmiştir. Yine bu arada, İttihatçı subaylarının bazıları Edirne'nin düşmana teslim edilmesini bahane ederek, Ocak 1913'te "Babıali Baskını" olarak bilinen hükümet darbesini yapmışlardır.⁷¹ Silah zoruyla gerçekleştirilen bu darbeye, Kamil Paşa Hükümeti devrilmiş ve yerine

⁶⁹ Bülbul, *a. g. e.* s. 190 vd.

⁷⁰ Bülbul, *a. g. e.*, s. 190.

⁷¹ Bülbul, *a. g. e.*, s. 191.

Mahmud Şevket Paşa hükümeti kurulmuştur. Said Halim Paşa bu hükümette Hariciye vekili olarak görev almıştır. Yine aynı günlerde bu yeni hükümetin reisi Mahmud Şevket Paşa siyasi muhalifler tarafından öldürüldü. Ayrıca daha sonra çok tartışma yaratacak olan Londra Antlaşması imza edilmiş oldu. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalifleri arasında top yekün bir savaş baş göstermiş oldu. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden ardından sadaret makamına Cemiyetin desteği ile Said Halim Paşa geçmiştir.⁷² Yeni kurduğu kabine de yine Hariciye Vekilliğini üzerine almıştır. Yeni hükümetin kısa süre içerisinde hareket etmesiyle, Şevket Paşa'nı katilleri kısa süre içerisinde yakalandı ve muhalif kadrodan yaklaşık sekiz yüz kişi sürgüne gönderilmiştir.⁷³

Birinci Balkan Savaşının bitmesinin ardından kendi aralarında anlaşamayan devletler yeniden savaşa tutuştu. Bu savaştan istifade edilerek ve aynı zamanda İngiltere'nin tehditlerine karşın kararlı tutumu ile öne çıkan Said Halim Paşa'nın önderliğinde Edirne, 21 Temmuz'da geri alınmıştır. Said Paşa'nın bu kararlı tutumu dolayısıyla padişah, kendisine *Murassa imtiyaz Nişanı* vermiştir.⁷⁴ Bu gelişmeleri takiben gerçekleştirilen Cemiyet kongresinde Said Halim Paşa, Cemiyetin genel başkanlığına seçilmiştir. Bu kongre ile birlikte Cemiyet bir parti görünümü kazanmaya başlamıştı ve genel başkan yardımcısı da Talat Bey (Paşa) olmuştur. Fakat çok geçmeden Said Halim bu görevi Talat Paşa'ya devretmek durumunda kalmıştır.⁷⁵

Trablusgarp ve Balkan Savaşlarındaki başarıları dolayısıyla ikişer rütbe birden arttırılan Enver ve Cemal Paşalarda 1914 yılının başından itibaren hükümete dahil olmuşlar ve hükümette aktif olarak yer almaya başlamışlardır. Böylelikle Said Halim'in hükümetteki yeri gitgide zayıflamaya başlamıştır. Diğer taraftan artık savaş çanları yeniden çalmaya başlamıştır. Daha önce ittifak teklifini reddeden Almanya Bu defa Osmanlı Devletine ittifak teklif etmiştir. Bu teklife muhtemele Rus tehdidi sebebiyle, Said Paşa, Enver Paşa ve Talat Paşa olumlu bakmışlardır. Bu teklif

⁷² Türkgeldi, Ali Fuat, “Görüp İştiklerim”, Tür Yayınları, Ankara, 195, s. 94.

⁷³ Rıza Nur, “Hayat ve Hatıratım II”, Risale Yayınları, İstanbul, 1989, s., 428-429;
<http://www.ilem.org.tr/pdf/saidhalimpaşa-anma-2008-kitapçık.pdf>

⁷⁴ Türkgeldi, a. g. e., s. 1896.

⁷⁵ Kadri, Hüseyin Kazım, (edit: İsmail Kara), “Meşrutiyetten Cumhuriyete”, İhya Yayınları, İstanbul, 1991, s., 133.

padişahın onayına sunulduktan sonra 2 Ağustos 1914 tarihinde Alman Büyükelçi Wangerhaim ve Said Halim tarafından imzalanmıştır. Bu arada orduyu gençleştirme çalışmaları da devam ediyordu ve aynı zamanda Avrupalı Devletler ile Anadolu'da birçok proje imza ediliyordu. Fakat Almanya 1 Ağustos'ta Rusya'ya savaş ilan etmiş ve bu gelişme henüz oraya çıkmadan Osmanlı Devleti ile ittifak antlaşması vücuda getirmiş oluyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti bir taraftan ordusunu gençleştirmeye diğer taraftan ülkenin sosyo-ekonomik durumunu güçlendirmeye çalışırken bir anda kendisini savaşın içinde bulmuş oldu.

5 Ağustos tarihli heyeti Vükela toplantısında Said Halim'in teklifi ile kapitülasyonların kaldırılması kararı alındı takiben bu karar tüm devletlere ilan edilmiştir. Said Halim bu teklifi yaparken memleketin bir an evvel kalkınması için çaba gösteriyordu fakat bu kadar hızlı bir şekilde Osmanlı Devleti'nin savaşın içine çekilmesinden haberdar değildi. İki Alman gemisinin Rus limanlarını bombalamasının ardından bu gemilerin satın alındığını ilan ederek hala barış ortamını muhafaza etmeye yönelik girişimlerde bulunmuş oluyordu. Ayrıca Rus, İngiliz ve Fransız elçiliklerine Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığının bildirmiştir. Fakat artık bu faaliyetler yararsız durumdadır. Bunun farkına varan Said Paşa, padişaha istifasını sunmuştur fakat bu istifa padişahın ısrarı üzerine geri çekilmiştir.⁷⁶ Bu gelişmelerin hemen ardından I. Dünya Harbi başlamıştır.

Savaş hali doğal olarak olağanüstü bir dönemdir. Said Halim Paşa her ne kadar Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine karşı olsa da, savaşa engel olamamıştır. Buna rağmen 1916 yılında yapılan ittihat ve Terakki kongresinde 2. defa genel başkan olmuştur. Said Halim'in savaşın başlangıcı ile ilgili alınan kararlardan haberdar edilmeyişinin yarattığı olumsuz atmosfer yüzünden Talat Paşa ile araları açılmıştır. Bu durum gittikçe hem Said Paşa ile Talat Paşa'nın arasını açtı hem de Said Paşa ile kabine arasında bir soğukluk oluşturmuştur. Bu duruma çok fazla sabredemeyen Said Paşa sağlık durumunu bahane göstererek istifa etmiştir.⁷⁷ Said Paşa'nın kabineden çekilmesinin ardından yeni kabine Talat Paşa önderliğinde

⁷⁶ Çabuk, Vahit, "S. Halim Paşa ve Talat Paşa Kabinelerinin Divan-ı Ali'ye Sevk ve İlk soruşturma Tutanaqları", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Ankara, 1996, s. 40-41.

⁷⁷ Bostan, a. g. e., s. 76.

kurulmuştur. Said Halim Paşa ise tüm görevlerinden tamamıyla çekilememiş, ayan Azalığı görevini sürdürmüştür.

1917 yılında Said Halim Paşa, İttihat ve Terakki'nin merkez-i umumi üyeliğine getirildi. Fakat sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra toplumun sorunlarına çare bulmak üzere yazın hayatına devam etmiştir. Bu arada da artık savaşın sonuna gelinmiştir. İttihat ve Terakki liderleri savaşın kaybedilmesine müteakip yurtdışına çıkmışlardır. Bu gelişmelerin ardında Said Halim Paşa, Meclisi Ayan Riyaseti'ne kendisi için bir soruşturma dilekçesi vermiştir. Mondros Mütarekesi sonrası 'Ermeni Kırımı' sorumlusu iddiasıyla Divan-ı Ali'ye verilmiş, tutuklanarak Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesinde yargılanmış ve 28 Mayıs tarihinde Said Halim Paşa'nın da aralarında bulunduğu 78 kişi İngilizler tarafından Malta adasına sürgün edilmiştir.

Sürgüne gidenler arasında, Abbas Halim, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet gibi dönemin önde gelen isimleri de vardır. Bu tutukluların Malta'ya gönderilmesinin sebebi ise buranın bir müttefik karargahı olmasıdır. Savaşın ardından da burada müttefik mahkemelerince bu tutuklular yargılanmıştır. 29 Nisan 1921'e kadar burada tutuklu kalan Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halil paşa Malta'da devam eden 2 yıllık yargılama sonucunda delil yetersizliği nedeniyle serbest bırakılarak İtalya'ya gönderilmiştir.⁷⁸ Malta'da tutsak kalanlar ise 1921'in Ekim ayında serbest bırakılmıştır. Bunların bazıları yurda dönerken bazıları da Avrupa'nın çeşitli şehirlerine dağılmıştır. Said Halim, serbest kaldıktan sonra gönderildiği Roma'dan İstanbul'a dönme girişimlerinde bulunmuş; ancak Sadrazam Tevfik Paşa tarafından mahzurlu görüldüğü için kabul edilmemiştir. İngiliz işgali altında bulunan Mısır'a da dönemeyen Said Halim Paşa, mecburen Roma'da ikamet etmek zorunda kalmıştır. 6 Aralık 1921'de Ermeni bir komiteci tarafından öldürülmüştür.⁷⁹ Paşa'nın katili ise Ermeni Komiteciler tarafından milli kahraman ilan edilmiştir.⁸⁰

2.2. Said Halim Paşa'nın Şahsiyeti ve Siyasi Hayatı

Said Halim Paşa, küçük yaşlardan itibaren özel eğitimle yetiştirilmiştir. Kavalalı Ailesi arasında çıkan sorun nedeniyle kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte

⁷⁸ Şimşir, Bilal, "Malta Sürgünleri", Boğaziçi Yayını, İstanbul, 1985, s. 122.

⁷⁹ İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, s.1912.

⁸⁰ A. Alper Gazigiray, "Ermeni Terörünün Kaynakları", Gözden Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 547.

İstanbul'a taşınmıştır. Mısır'da doğmasına rağmen eğitiminin büyük bir bölümün İstanbul'da almıştır. İstanbul'da çeşitli hocalardan Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce dersleri almış ve daha sonrasında İsviçre'ye giderek Cenevre'de Siyaset Bilimi alanında eğitim almıştır. Eğitimini tamamlamasının ardından yurda dönmüş ve 1888'de sivil paşalık unvanı verilmiştir. Bundan sonra da 1900'de Rumeli Beylerbeyliğine yükselmiştir.⁸¹

Said Halim Paşa, İslamcı bir devlet adamı ve aynı zamanda siyasetçidir. Derin İslami bilgisi ve kavrayışı yaşam tarzında görüldüğü üzere eserlerinde de göze çarpmaktadır. Devlet hayatında da esaret hayatında da ve daha sonra kısa süren sivil hayatında da her zaman sadeliğini korumuştur. İleri görüşlü bir devlet adamı olması onu aynı zamanda cesaretli bir lider konumuna yükseltmiştir. Böylelikle, örneğin Edirne'nin geri alınması sürecinde İngiliz tehditlerine hiç aldırmayarak gereken talimatları vermiş ve harfiyen uygulanmasında önemli katkıları olmuştur. Diğer taraftan bütün Avrupa sanatını ve kültürünü yakından tanınmasına rağmen bir şarklı hayatını sürdürmüştür. Şüphesiz Said Halim Paşa'nın en önemli özelliklerinden birisi İslamcı bir düşünür olmasıdır. Toplumsal sorunlarda ve büyük mesellerde orijinal çözümler sunmuştur.

Doğu ve Batı'yı çok iyi analiz ve tenkit etmesinden kaynaklanan çözüm yeteneği ile dönemin önde gelen şahsiyetlerinden biri olmuştur. Diğer taraftan ayanlık görevinin yanı sıra sadaret makamında da görev almıştır. Başarılı bir devlet adamı olmasının yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyetinde de faal bir rol oynamıştır. Said Halim Paşa, bu dönemde İttihat ve Terakki'ye katılmıştır. Onun bu tercihi, İstanbul'dan uzaklaştırılmasına neden olmuştur. Said Halim Paşa, İstanbul'dan sonra Avrupa'daki 'Jön Türkler' ile birlikte çalışmıştır; ardından 1906 yılında İttihat ve Terakki'nin müfettişliği'ne, 1908'de Meşrutiyet'in ilanı sonrası Hariciye Nazırlığına, 1912 yılında genel sekreter ve 1913 itibarıyla de genel başkanlık görevini yürütmüştür.⁸² Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden (11 Haziran 1913) sonra da Sadrazamlık makamına getirilmiştir. Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girmemesi gerektiği hususunda fikir beyan etmiş; ancak Alman gemilerin Rus limanlarını

⁸¹ Bostan, a. g. e., s. 107.

⁸² Esatlı, Mustafa Ragıp, "İttihat ve Terakki", Bengi Kitap Yayınları, İstanbul, 2008, s. 246-247.

bombalamasının ardından Osmanlı Devleti fiili olarak savaşa, ittifak devletleri yanında katılmıştır. Rusya ile görüşmeler çerçevesinde Rusya'nın Karadeniz'deki zararını tazmin etme gayreti içerisinde olmasına rağmen Rusya tarafı buna itibar etmez. Tüm bu gelişmeler neticesinde Sadrazamlıktan istifa ederek ayrılmıştır. Hakkında zaman zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuklası olmak gibi suçlamalar yöneltilse de katıldığı ve desteklediği İttihat Terakki'yi başına buyrukluk ve tahakküm ile suçlayarak 'müstebitliğin sultan makamından İttihat ve Terakki'ye geçtiğini' söylemiştir. Bu sorumlu ve cesur tavır alışını sonrasında İttihat ve Terakki'nin karşısında Sultan Mehmet Reşad'ın yanında yer almıştır. Said Halim Paşa'ya göre siyasete 'cemiyetin ahlak ve nizamının her an uyanık bir koruyucusu olmaktan başka bir şey anlam' yüklenmemelidir. Toplumun iradesinin bir yansıması olan siyasi erk, 'istibdad'ın bir aracı olarak görülemez. Ona göre millet siyasi erki yönetecek kişiye her türlü hakkı verir ya da alır. Dolayısıyla asıl hâkimiyet milletindir Başta olanın kim olduğunun önemi yoktur.⁸³

Said Halim Paşa, kapitülasyonların kaldırılması ve milli iktisat politikalarının uygulanmasını açıkça savunmuş yerli malının üretimini ve tüketiminin desteklenmesi amacıyla kurulan İstihlak-i Milli Cemiyeti'ne üye olmuştur. Diğer taraftan Said Halim'in Malta sürgünü süreci hariç hayatı boyunca ekonomik durumu yerinde olmuştur.⁸⁴

2.3. Said Halim Paşa'nın Eserleri

Said Halim Paşa'nın dönemindeki diğer aydınlardan farklı bir üslup geliştirdiği görülür. Tanzimat dönemi aydınlarının hemen hepsi iki farklı dünyanın bilgileriyle yetiştirilmiştir. Said Halim Paşa da Doğu ve Batı kültürünün etkisinde yetişmiş bir aydın, bir devlet adamıdır. Eserleri hacimce küçük, ama içerik olarak oldukça önemli meseleleri ele almaktadır. Küçük hacimli olmalarına rağmen her bir eseri kendi içinde bir kütüphane dolduracak yetkinliktedir. Onun kaleme aldığı ilk eseri *Ta'assub-ı İslami ve Ma'na-yı Hakikiyesi (Taassub)* başlıklı eseridir.

⁸³ <http://www.ilem.org.tr/pdf/saidhalimpasa-anma-2008-kitapcik.pdf>

⁸⁴ Bayur, Yusuf Hikmet, "*Türk İnkılabı Tarihi*", C.III/I Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 161.

Bu bölümde onun bu eserinden başlayarak her bir eserinin geniş bir özetini vereceğiz.

2.3.1- *Ta'assub-ı İslami ve Ma'na-yı Hakikiyesi (Taassub-Bağnazlık)*

Said Halim Paşa'nın şimdiye kadar tespit edilenler arasında, yazılan ilk eseri olarak karşımıza çıkan bu eser 1910 yılında kaleme alınmış ve İslamcı düşünce ve düşünürlerin yayın organı *Sırat-ı Müstakim* dergisinde *Mehmed* imzası ile yayımlanmıştır.⁸⁵

Fransızca olarak kaleme alınmış olan yazı, Tahir Hayrettin Paşa tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁸⁶ 1933'te *Ta'assub* adıyla kitap olarak yayımlanan bu eser, aynı yıl bir baskısı daha yapılmıştır. Her iki yayın da *Mehmed* takma adıyla basılmıştır. 1919'da yayımlanan *Buhralarımız* adlı külliyatta da yer alan bu eser 1919'da Prens Said Halim Paşa ismiyle *Sebilürreşad* dergisinde yayımlanmıştır. Paşa bu eserinde Doğu-Batı arasındaki çatışmalar üzerinde durmaktadır. Batının, İslam dünyasına yaklaşımını bir tür zorbalık olarak değerlendirir ve ona göre bu durum aynı zamanda bir haksızlıktır. Bu konudaki düşünceleri ve yorumu aşağıda verilmiştir:

Beşerin vicdan ölçülerine göre, Şark'ın yerine getirdiği bu hayırlı vazifenin tesiri ile, iki beşer topluluğu arasında ciddi yakınlaşma ve beraberlikler meydana gelmeli idi. Yazık ki araya giren kader, Batı'yı mutaassıp bir ruhban sınıfın ezici hakimiyeti altına soktu. Bunlar, temsilcisi oldukları din üzerindeki nüfuzlarını kaybetmemek arzusuyla, irşat olunmak üzere ellerine teslim edilmiş bulunan vicdanları hakikatlerden mahrum bıraktılar. (...) Batı medeniyeti ise Doğu'nunkinden çok aşağı bir ahlak seviyesinde bulunan bir muhit içinde gelişti. En ilkel his ve inançlara bağlı bulunan bu insan toplulukları, dolayısıyla maddeci bir karaktere, saldırgan ve müstebit bir ruh haline sahip oldular. Mezhep mücadelelerinden doğan kin ve nefretle beslendiler. Zamanla kader icabı, cihanı aydınlatmak vazifesi Avrupa'ya

⁸⁵ Sıratımüstakim, "C IV/XXXXXXXXXVI", İstanbul, 6 Mayıs 1326, s. 200.

⁸⁶ Said Halim Paşa, "*Ta'assub-ı İslami ve Ma'na-yı Hakikiyesi (Taassub)*", Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaacılık, İstanbul, 1933.

geçti. (...) Batı tecavüzlerinden en fazla zarar gören yer, Yakın Doğu olmuştur. Burası parlak bir medeniyetin tükenmez hazinelerine malik olduğu için de Hristiyan rahiplerinin hiç kesilmeyen bu'z ve adavet yıldırımlarını üzerine çekiyordu. Savaşlar hiç kesilmeden devam edip gidince, İslam alemi varlığının tehlikede olduğunu anladı. Bu kanlı dögüşlerin gereği ne ise onu tedarik etmek için neyi varsa seferber etti. Başka her şeyden vazgeçmek zorunda kaldı⁸⁷.

Ona göre Müslümanların Taasub hakkı haklı bir kinden kaynaklanır. Batı din hegemonyasının önce dini bağınazlık üzerine kurulu olduğunu ve sonrasında bu yapının sömürgeciliğe entegre edilmesi ile ortaya çıkan yeni durumu ortaya koyar. Bununla birlikte bu dini bağınazlık yapısının sömürgecilikten sonraki durağının emperyalizm olduğunu belirtir.⁸⁸ Buna paralel olarak Doğu kültürlerinin medeniyet ve insanlık adına tecavüze uğradığını not eder. Diğer taraftan Batı'daki bilimsel ve teknolojik ilerlemenin sonucunda dine bakış açısının değiştiğini ve toplumların dinden kopma eğilimi gösterdiğini iddia eder:

...Şimdi artık Şark, «Haç» adına değil «Medeniyet ve İnsanlık» uğruna tecavüze uğruyor. Müslümanlar, arlık görünüşte dinlerinden dolayı ayıplanıp hakarete uğramıyor, ama Avrupa ihtiraslarının tatmini için gerekli pazarların, lüzumlu mahlukatı sayılıyor.... Günümüzdeki Müslümanların hakarete uğramasının sebebi, Teslim'i kabul etmekte gösterdikleri kabiliyetsizlik değil, kendi dinlerine karşı besledikleri sevgi ve hürmettir. Bugün, medeniyetin başında bulunan milletlerin, dinleri ile alakalarını kestikleri görülerek, fikren yükselen cemiyetlerden din inancının kalkacağı zannedilmektedir. Bu zanna düşenler, İslamiyet'in yirminci asırda da ilk canlılığını muhafaza etmesine ve mensuplarının eskisi gibi ona bağlı bulunmasına bakarak, Müslümanların, Avrupa milletleri derecesinde yükselmeye kabiliyetleri olmadığı hükmüne varıyorlar. Bu zanlarını reddi mümkün olmayan ilmi bir delil gibi de ileri sürüyorlar. İşte Avrupa'lıları

⁸⁷ Düздаğ, a. g. e., s.43.

⁸⁸ Düздаğ, a. g. e., s. 26-29.

*bizlere karşı, kendilerinden bambaşka yaratıklar imişiz gibi davranmaya sevk eden bu düşüncedir.*⁸⁹

Said Halim Paşa, Avrupa'daki bu gelişmelerin İslam dünyasına entegre edilmesinin yanlış olacağını; dahası bunun bir yanılgı olduğunu ve bu yanılgının Hristiyanlığın yanlış yorumlanmasından kaynaklandığını ileri sürer.⁹⁰ Yanlış yorumlar ve yanılgılarımız dolayısıyla biz kendimizi Avrupa'nın bizi değerlendirdiği şekliyle anlıyoruz. Oysa hiçbir insan şu ya da bu şekilde ayrımcılığa maruz bırakılamaz.

2.3. 2- Mukallitliklerimiz (Taklitçiliklerimiz)

1911 yılında yine *Mehmed* imzası ile Araks Matbaası'nda basılmış olan bu eser de *Buhranlarımız* külliyyatı içerisinde bulunur.⁹¹ Paşa'nın bu eserinde üzerinde durduğu en önemli sorunlardan birisi 'Batı taklitçiliği' meselesidir. Bu genel bir sorun elbette, ama Said Halim Paşa'nın yaşadığı tarihsel dönemin en önde gelen sorunlarından birisidir. Paşa'nın burada kendi zamanının genel sorunlarına eğilmesi de ayrıca dikkate değer bir husustur. Bu önem, sorunlardan bahsetmesinden değil, Saltanata çok yakinken ve oldukça baskı hissedilen bir atmosferde bu sorunları açık yüreklilikle ele alması, tartışması ve öneriler sunmasındandır. Başka bir ifadeyle bu tavrın önemi onun sorunlara içerden biri olarak bakması ve onları ele almasından kaynaklanıyor.

Said Halim Paşa, taklit kabiliyetinin her daim yarardan ziyade zarar getireceği kanaatindeydi. Aynı zamanda her taklit edilenin yenilik sayılamayacağını ve bu taklit sürecinin sonunda toplumun çöküntüye uğrayacağını savunur. Bu konudaki fikirlerini şöyle belirtir:

...Muasır milletlerin derecesine ulaşmadan önce yapılacak ciddi pek çok işlerimiz vardır. Buna rağmen bugün, zamanın gerçeklerine aldırmayarak bizi çeşit çeşit nazariyeler peşinde koşturan bir hayalperestliğin içine düşmüş gibi görünüyoruz.

⁸⁹ Düzdağ, a .g. e., s. 44.

⁹⁰ Gül, Adnan, "Modern Bir Düşünür ve Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa", Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, I/III, Ankara, 2011, s. 109.

⁹¹ Said Halim Paşa, "Buhranlarımız", Şems Matbaası, İstanbul, 1335.

Hayatın gerçek yüzü bizi hala kendisine çekemiyor. Biz hala güya ilmi, birtakım umumi görüşlerden çıkmış olan nazariyeleri tercih ediyoruz. Bu nazariyelerin ise zihinleri bir sürü mücerret fikirlere bağlamaktan başka bir faydası olmuyor. Bu mücerret fikirlerden çıkan düsturların, tatbikatta neye yarayacaklarını tahmine imkan yoktur. Bizim dimağımız henüz eşyadan fikirlere intikal edemiyor, fikirlerden eşyaya geçmeyi tercih ediyor. Çünkü bu sayede düşüncelerimiz sonsuz hayaller içinde, her şeyi kendi emellerine göre tertip edebileceği muhayyel bir muhit bulabiliyor. Bu yüzden bizi hiç bir şey memnun etmiyor. Her şeyde ümitlerimizi kıracak bir noksan buluyoruz. Aydınlarımızın çoğu, elde edilmesi imkansız birtakım emeller peşinde yorulup beziyorlar.⁹²

Said Halim Paşa, bu taklitçilikten ziyade, Batı'nın tecrübelerinden istifade etmenin yararlı olacağını savunur. Bunları yaparken de Batı toplumu ile Doğu toplumu arasında birçok benzerlik olduğu yanılsamasının farkına varılması gerektiğini dolayısıyla bu yanılgıya hiçbir surette düşülmemesini önerir.⁹³ Aksi takdirde sadece taklitçilik olarak kalacak yapının oldukça tehlikeli olduğunu beyan eder:

...Batının medeniyeti, siyasi ve içtimai müesseseleri bizde pek tabii olarak bir hayranlık uyandırmıştır. Bu hayranlığın sevki ile Avrupa milletlerinin tecrübelerinden istifade etmeyi şiddetle arzu ediyoruz. Bu arzu, bizim fikir hayatımıza, felsefemize, siyasi ve içtimai faaliyetlerimize başkaca bir özellik getirmektedir. Her milletin kendine has fikirleri ve ihtiyaçları olduğu için, siyasi ve içtimai meselelerde başka bir milletin tecrübelerinden istifade etmek kadar güç bir iş olamaz. Her milletin kendine has fikirleri ve hisleri olmasaydı, içtimaiyat ilmi (sosyoloji), hayvanat ilmi (zooloji) ile garip bir şekilde iç içe bulunurdu. Bunun içindir ki, başka milletlerin tecrübelerinden istifade etmeye kalkışan bir milletin, tamiri imkansız birtakım hatalara düşmemesi güçtür. Gerçi, başlıca milletlerin, çoğu zaman pek pahalıya mal olmuş bulunan siyasi tecrübelerinden zahmetsizce istifade edebilmek pek çekici bir şeydir. Fakat garbın düşünce tarzı ve ruhi halleri ile şark'ın

⁹² Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 8.

⁹³ Said Halim Paşa, "Mukallidliklerimiz", Dersa'adet 1326, İstanbul, 1329, s. 24.

düşünce ve ruhu arasındaki ortak noktalar -ekseriya umulanın aksine- pek azdır. Bu yüzden, böyle bir istifadeye kalkışmak çok tehlikeli olur.⁹⁴

Batı ve Doğu toplumlarının yapılarına ilişkin bir karşılaştırma yapan Paşa, Batı'da çeşitli dini grupların baskısı altında sınıfsal bir toplum ortaya çıktığını söylerken Doğu toplumlarında böyle bir sınıfsal yapının olmadığını, dolayısıyla Batı ile Doğu'nun birbirine uymayan iki toplumsal yapıda olduğunu, Doğu toplumları için taklitçiliğin hiçbir surette uymayacağını; beklenen yarardan çok daha fazla zarar getireceğini; toplumu ifşad edeceğini belirtir. Ancak Osmanlı toplumu Saray ve aydınları aracılığıyla bu taklitçilik hastalığına tutulmuştur. Osmanlı benliği, taklitçiliğe maruz kalmıştır. Meşrutiyet kavgaları, demokrasi anlayışı ve partilerin bu uğurdaki mücadeleleri çoğu zaman yanlış yapılmakta ve taklitçilikle maluldür. Said Halim Paşa taklitçiliğin sonunun kesin surette anarşi olduğunu belirtir ve şöyle devam eder:

Bir memleketin müesseseleri ihracat maddesi olmadığı gibi, bunları ithal etmek de pek zelilane bir iştir. Böyle bir şeyi tavsiye edenler bir milletin müesseselerinin ne demek olduğunu idrakten ve kendi memleketlerine karşı vazifelerinin neden ibaret olduğunu anlamaktan aciz olduklarını ispat etmiş olurlar. Böyle bir hareket, kendi imkan ve gayretlerimizle meseleleri halletmekten, maksadımıza varmaktan aciz olduğumuzu da gösterir ki, ayrıca zillate sebep olur. Bir ferdin veya bir cemiyetin düzelmesi, manen ve fikren yücelmesi, ancak kendi gayretleri 'sayesinde müyesser olur. Bu nasıl bir hakikat ise, başkasının kendi hesabına sarf ettiği gayret ve çalışmaların da bize bir faydası dokunmayacağı kabul ve itiraf etmeliyiz. Fakat bundan dolayı, medeni milletlerin müesseselerini bilmezlikten gelmek, gelişme tarihlerini öğrenmeye ehemmiyet vermemek mi icap eder? Hayır, aksine biz onları mümkün olduğu kadar güzel şekilde tatbik etmeliyiz. Onları mümkün olduğu kadar öğrenmeliyiz. Yalnız bu öğrenmeden maksat, onları aynen almak değil, vazifemizin güçlüğüne ve ehemmiyetini daha iyi anlamak, vazifemizi en güzel şekilde başarmak için bilgimizi arttırmak olmalıdır. Sözün kısası, kendimizi bile idrak etmekten bizi alıkoyan taklit ve aktarmalar

⁹⁴ Düzdağ, a. g. e., s. 40.

*vasıtası ile durumu ıslaha çalışmak, çok elem verici bir içtimai karışıklık ve siyasi zaaf hali meydana getirmekten başka bir netice vermeyecektir. Bundan zerre kadar şüphe etmemeliyiz.*⁹⁵

Said Halim Paşa, bu eserinde taklitçiliği sakıncalı görmüş, diğer toplumların kendilerine has örf, adet, gelenek, göreneklere veya yaşayış tarzlarını körü körüne benimseyip o tarzda yaşamaya çalışmak olarak algılanması, anlaşılması ve uygulanmasına karşı çıkmıştır. Ona göre genel olarak toplumlardan, özel olarak da Avrupa'dan, Avrupa toplumlarından alınacak şeyler, sadece bizden daha ileride olduğunu düşündüğümüz veya bizde olmayan eksik kalan bilim ve teknoloji ile ilgili bilgi ve gelişmeler ile sınırlı olmalıdır. Bilim ve teknoloji dışında alınan, taklit edilen hiçbir şey insana ve topluma hiçbir şey kazandırmayacaktır. Aksine insanların zihinlerinin karışmasına, var olan düzenin bozulmasına; dolayısıyla da içinden çıkılmaz bir karmaşaya sebep olacaktır.⁹⁶

2.3. 3- Meşrutiyet

Said Halim Paşa'nın *Meşrutiyet* eseri ilk olarak 1911 yılında yayımlanmıştır. Bu yazı da *Buhranlarımız* adlı eserinde yer almaktadır. Eserde Meşrutiyet rejimi üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Eser II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ortaya çıkan yeni dönemi ele almaktadır.⁹⁷ Paşa, meşrutiyet konusunda temel olarak başka toplulardan alınan anayasanın uyumsuz olacağını, dolayısıyla bir anayasa gerekli ise içinde yaşanan toplumun kurallarının ve normlarının esas olarak hazırlanması gerektiğini savunur. Onun 1876 anayasası ile ilgili görüşlerini bu genel çerçevede içerisinde ele almak gerekir. Onun Kanun-u Esasi hakkındaki yaklaşımı ve eleştirileri şöyledir:

Bilindiği gibi bugünkü Osmanlı meşrutiyeti 1293 Hicri senesine yakın bir tarihte kaleme alınmış olan «Kanun-u Esasi» nin neticesi ve eseridir. (...) O zamanki mücedditlerimiz bu esef verici idareyi değiştirip düzeltmek için o vakte kadar ihmal edilmiş, hatta unutulmuş olan üçüncü bir unsurun, yani milletin işe karıştırılmasını yeterli gördüler. İşlerin gidişinin derhal

⁹⁵ Düздаğ, a. g. e., s. 41.

⁹⁶ Bostan, a. g. e., s. 76-78.

⁹⁷ Said Halim Paşa, "Meşrutiyet", Araks Matbaası, İstanbul, 1329, (1929), s. 32.

değişmesi için Osmanlı milletine birtakım siyasi hak ve hürriyetlerin verilmesini, yani Batı'dan alınan fikir ve ilhamlar üzerine kurulacak olan bir Kanun-u Esasi'nin tatbik edilmesini kağıt zannettiler. Halbuki yenilik taraftarı olan bu nazırlar ve büyük memurlar kendi memleketlerini pek iyi tanıyorlardı. Memleketin bu Kanun-u Esasi ile kendisine yüklenen vazifeleri aradan uzun bir zaman geçmeden yerine getirmeye muktedir olamayacağını biliyorlardı. Dolayısıyla milletin, bilgisi ve haberi olmadan kendisine bahşolunan siyasi hakları, çekmekte olduğu istibdada karşı tesirli bir silah olarak kullanamayacağını da farkında idiler. (...) Padişah bu mücedditlerle mücadele etti. Kayıtsız olan millet de onları aramadı. Böylece tedbirler, tertipçilerin aleyhine döndü. 93 mücedditlerinin çoğu sürgünde öldü. Bir müddet istiklal davasına kalkışan memur sınıfı da padişah tarafından tamamıyla elde edilerek, ona bağlı ve itaatli aletler oldular. Bu suretle Kanun-u Esasi gayesinden saptı. Memleket için ilerleme ve yükselişle dolu yeni bir devir getirecek yerde, Sultan Hamid idaresine sebep olmaktan başka bir şeye yaramadı. (...) Kanun-u Esasisi bu suretle layık olmadığı derecede önemsenerek ve adeta tanınmayacak derecede değiştirilerek Osmanlı meşrutiyeti vücuda getirildi.⁹⁸

Kanuni Esasi hakkında uzun malumatlar ve aksaklıklar verildikten sonra Paşa eserin sonuç kısmında da bazı tespitlere yer vererek görüşlerini daha da açık eder. Bu bölüm ise şöyle devam etmektedir:

Yukarıdaki tafsilattan da anlaşılacağı üzere, batı kanun ve nizamlarının nakledilip alınması efsar-ı umumiyyeyi o hale getirmiştir ki, kendi anayasasının kendi milli eseri olması gerektiğini, kendi gelişme ve inkılaplarının tabii bir neticesi bulunacağını anlayamamaktadır. Bir milletin kendi ihtiyaçlarından ve vazifelerinden bu derecede habersiz olması ve bu yüzden de bu kadar hatalara düşmesi pek nadir görülen bir haldir. Bizim gibi aşırılıktan aşırılığa düşen bir milletin meşrutiyet idaresini kurarken gösterdiği başarısızlığın onu mazideki hataya tekrar sevketmesinden korkulur. Bu hata, çektiği felaketlerin en birinci sebebi olan mutlakiyet

⁹⁸ Düzdağ, a. g. e., s. 39.

idaresidir. Bu uğursuz maziye dönüş ise adeta intihar demektir. Çünkü ne denirse densin, bundan sonra meşruti idareden başka bir idare bizim işimize gelmez. Bize ciddi, şeref ve namusa uygun bir meşruti idareyi temin edebilecek olan ise, ancak gerçeklere ve faaliyete dayanan, milli usul ve Adetlerimize, içtimai ve siyasi fikirlerimize uygun bir anayasa olabilir.⁹⁹

Paşa eserin sonuç bölümünde mevcut aksaklıklar ve gelinen son nokta hakkında tespitlerde bulunur; ayrıca bu konudaki sorumlulardan bahseder:

En büyük mes'uliyet, batı kanun ve nizamlarını alma usulünü koymalarından dolayı son asır devlet adamlarımıza aittir. Bunların o yola girmelerine, taklit etmek istedikleri milletlerin içtimai ve siyasi durumlarını ve almak istedikleri kanunların menşe ve mahiyetini bilmemeleri sebep olmuştur. Bunlar, batı taklitçiliğinin kendilerine milletin düşmanlığını çekeceğini biliyorlardı. (...) Ne yazık, şurası unutuluyor ki, bir idare yalnız bir adamın veya bir partinin değil bütün bir neslin eseridir.(...) Dolayısıyla meşrutiyet idaresinin başarısızlığındaki mes'uliyetler muhtelif amiller arasında ehemmiyetleri nisbetinde taksim olunmak lazımdır. En büyük mes'uliyet hissesi ise hiç şüphesiz bugünkü nesle isabet edecektir.¹⁰⁰

Meşrutiyetin ilanı ve devamında yaşananlardan, beklenen faydayı sağlamamasından o dönemin neslini sorumlu gören Paşa, İttihat ve Terakki'yi bu sorumluluğun dışında tutma gayretiyle dikkat çekiyor. O kendi tespitleri üzerinden bu husustaki açıklamasına şöyle devam eder:

Gerçi ilk Osmanlı Meclis-i Meb'usan seçimini yapan İttihat ve Terakki olduğu gibi Kanun-u Esasi'de değişiklikler yapan da İttihat ve Terakki'nin aynı meclisteki ekseriyetidir. Fakat tecrübe ve bilgiden mahrum, şiddetli vatanseverlik his ve hayalleri ile dolu birtakım ihtilalcilerden meydana gelmiş bir meclisten ne beklenebilirdi? Başka bir memlekette de olsaydı, bu şekilde kurulmuş bir meclis, aynı durum karşısında bundan başka türlü hareket edemezdi. Fakat buna karşılık o memlekette. Bu meclisi İrşad edecek ve bir

⁹⁹ Düzdağ, a .g. e., s. 41.

¹⁰⁰ Düzdağ, a .g. e., s. 43.

denge unsuru meydana getirebilecek derecede medeni cesarete sahip, birtakım mutedil ve makul kimseler de bulunurdu. Bizdeki Kanun-u Esasi tadilatının pek aşırı bir şekilde girmesi, sadece bu mutedil ve makul unsurun yokluğundan ileri gelmiştir. Çünkü ne icra kuvveti ne ayan, ne ulema, ne de devlet ricali kendilerine yol göstermişlerdir. Ve hatta, hükümet idaresinin İttihat ve Terakki'nin tecrübesiz ellerine düşmesi bu rical ve ileri gelenlerin acz ve meskenetinden ileri gelmiştir. Çünkü bunlar vazifelerini, Sultan Hamid idaresi zamanında daha iyi bir şekilde yapmaya muvaffak olsalardı, memleket bir ihtilalciler cemiyetinin tecrübesizliğine maruz kalmazdı.(...) Meşrutiyet idaresinden dolayı da en fazla itham ve mes'uliyet altında bulunanlar İttihat ve Terakki değil bu günkü nesildir. Çünkü her iki idare sırasında da muasırlar en tabii ve en mühim vazifelerini yerine getirmemişlerdir. Her iki devirden de en fazla mes'ul olan ve itham altında bulunanlar, içimizde en aydın ve en tecrübeli geçinenlerdir.¹⁰¹

Said Halim Paşa, aydınların görevlerinin kendi toplumları adına faydalı olacak çalışmaları yapmak, toplumun dert ve sıkıntılarına çare olacak çözüm önerileri sunmak olduğunu savunmaktadır. Bunu yaparken de öncelikle kendi toplumunu çok iyi analiz etmeli eksik olanı iyice tespit etmeli ve sonrasında bu eksikliği giderip problemi ortadan kaldırmak adına en iyi çözüm önerisini getirmek için çalışmalıdırlar. Fakat bunu yaparken diğer toplumların çözüm önerilerini veya yapıp ettiklerini olduğu gibi kendi toplumuna uygulamaya çalışmak ya da popüler hale getirmeye çalışmak yapılacak büyük bir hatadır. Çünkü her toplumun kendi çözümü kendi problemine göredir. Bizdeki aydınlar ise hiç tanımadıkları Batı'yı olduğu gibi taklit etmenin peşindedirler. Ona göre bu aydınlar kendi toplumlarını bile tanımaktan acizdirler; kendi toplumlarına, kültürüne, örfüne, adetine, gelenek ve göreneğine yabancıdırlar. Hal böyle olunca aydınlar, kendilerinden beklenen yarar şöyle dursun telafisi mümkün olmayan zararlar vermişlerdir.¹⁰²

¹⁰¹ Düzdağ, a. g. e., s. 42.

¹⁰² Düzdağ, a. g. e., s. 42-43.

2.3. 4- Buhran-ı İçtimaimiz (Toplumsal Bunalımlarımız)

Bu eseri Said Halim Paşa sadrazamlığı sırasında yazmıştır. *Buhranlarımız* külliyyatının dördüncü bölümünde yer alır bu eser de *Mehmed* ismi ile neşredilmiştir.¹⁰³ Said Paşa bu eserde Osmanlı toplumu ve devletinin daha önceki ihtişamlı durumunu değerlendirdikten sonra, bozulmalara değinmiştir.¹⁰⁴ Bu konu eserin hemen başında, Önsöz’de ele alınır:

*Osmanlı toplumu zamanımızda en tehlikeli buhranlardan birini geçiriyor. Bu cemiyet adeta ilkel bir topluluk haline dönmüşe benziyor. Ahlak, an'ane, inanç gibi temel amillerin bozulmasına eklenen nizamsızlıktan yara alan içtimai yapı, sarsıntı ve yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyor. Toplumun fertlerinden her biri istediğini yapıyor. Birçoğu iftiharla teşhir ettiği noksanlarını, ayıplarını ve günahlarını, bugünkü medeniyetin faziletlerinden veya hiç değilse zaruri neticelerinden olarak kabul ettirmeye çalışıyor. Fakat bunları mutedil yola çağırarak, umumi ahlak ve vicdana uymaya mecbur kılacak bir itiraz sadası da yükselmiyor. Vaktiyle o kadar kuvvetli, o kadar zinde olan Osmanlı toplumu bu kadar az bir zaman içinde bu derece nasıl bozuldu. İşte bu halin sebep ve amillerini tetkike çalışacağız.*¹⁰⁵

Eserde toplumun ve devletin bu bozulmasının nasıl toparlanabileceği hakkında çeşitli çıkarımlara da yer verilir ve ayrıca toplumun bugün var olan bağlarla ayakta kalamayacağını, bunların sosyal, kültürel vb. çeşitli yönlerden desteklenmesi gerektiğini belirtir. Devletin çöküşündeki dış tesirlerden de bahsedilir ve bu hususa dikkat çekilir:

Devletin gitgide zaafa uğraması sebebiyle garbın, bilhassa Fransa ve İngiltere'nin siyasi ve iktisadi nüfuzu, tesirlerini daha çok hissettiriyor, memleketin iç işlerine müdahale şeklini alıyordu. Bu suretle durmadan vahimleşen ve iyice karışan umumi hal, neticede telaşa düşen idarecilerimizin ve siyasi liderlerimizin dikkat ve itinasını ciddi olarak Avrupa'ya çevirdi.

¹⁰³ Said Halim Paşa, “*Buhranlarımız*”, Şems Matbaası, İstanbul, 1335.

¹⁰⁴ Adnan Gül, *a. g. e.*, s. 110.

¹⁰⁵ Said Halim Paşa, “*Buhranlarımız*”, s. 107.

Orada debdebe ve garabet içinde şaşaalı, safa bahşeden zevklerle dolu, parlıklar saçan bir medeniyet gördüler. Bu parlak medeniyetin ışıklar saçan cemaliyle güzleri kamaştı. Bu medeniyetin eserlerini, o medeniyeti meydana getiren sebepler zannettiler. Garbın ahlak ve yaşayışım memleketlerine de tatbik etmenin, dertlerine çare olacağına inandılar. O vakitler bu medeniyetin bütün incelikleri, parlaklıkları ile görüldüğü yer Fransa olduğundan, takip olunan modernleşme gayesi de, Osmanlı toplumunu Frenkleştirmekten ibaret kaldı. Böylece Fransız ahlak ve adetlerinin taklidi ve fikirlerinin benimsenmesinden başlanarak meziyetlerinin hatta noksanlarının alınmasına özenildi. Artık Türkçe yerine Fransızca konuşmak, dinsiz ve sefih geçinmek, servetini kumarda yahut bir Fransız metres kullanarak tüketmek, en yüksek tavır ve hareketler sayılıyor, medeni insanları medeni olmayanlardan ayıran ölçüler olarak kabul olunuyordu.¹⁰⁶

Toplum ve devletin bugünkü varlığını koruması için önlemler alınmalı ve ayrıca istikbali garanti altına alınmalı ve korunmalıdır. Ona göre devletin ve toplumun kurtuluşu ve gelişmişlik halinin muhafazası ancak seçkin bir zümrenin doğuşu ile mümkün olacaktır ve sorunlar da ancak bunlar eliyle çözülebilir. Fakat bu seçkin sınıf, Avrupa'da ortaya çıkan asiller veya imtiyazlı konuma sahip kimselerden oluşan bir toplumsal sınıf olmayacaktır. Onun tarifini yaptığı bu seçkin sınıf, topluma yön verecek olan aydın kitlelerdir:

Milletin âlimlerini, vatanperverlerini, seçkin idare adamlarını ve memurlarını, muntazam içtimai sınıflar yetiştirir. Çocukları terbiye edebilmek, aileyi mesut kılabilmek bu intizamın sayesinde mümkün olabilir. Aksi takdirde yani cemiyetin başıboş kalması halinde en ileri medeniyetlerin bile yok olup gittiği hala anlaşılmıyor. Cemiyetin durumu bir memleketin siyasi ve idari ahvalinin temelini teşkil eder, dolayısı ile siyasi ve idari ahval içtimai duruma bağlı olduğu için, cemiyetin durumu da kendisini teşkil eden fertlerin ahlak ve zihniyetine bağlıdır.(...)Bilgi sahibi kimselerin de kötülük yapabileceklerine ihtimal vermiyor, ilim ve marifeti her şeye deva buluyoruz. Fakat cehaletin en büyük noksan sayıldığı bu memlekette, ilim ve fen tahsiline

¹⁰⁶ *Buhranlarımız*, s.116.

gösterilen bu büyük itimat, bütün saadeti ve kemali çok para sahibi olmakta zanneden fakirin servete karşı gösterdiği muhabbete benzer. Halbuki bu fakir adam ahlaki vasıfları eksik olduğu için zengin olamamıştır ve hayatının sonuna kadar da servet sahibi olmak ihtirası ile tuttuğu halde buna muvaffak olamayacaktır. Bizler de azim ve sebat, irade ve fedakarlık gibi çok lüzumlu ahlaki hasletlerden mahrum bulunmamız sebebiyle, hiç bir zaman, ciddi başarılar kazanamıyor, fakat daima ilgi ve marifet elde etmek ihtirası ile dolu bulunuyoruz...

Dolayısıyla Osmanlı cemiyetine mensup her ferdin ilk ve en mühim vatan vazifesi ahlaki noksanlardan mümkün olduğu kadar kurtulmak, kıskançlık ve bencillik hislerinin sevki ile ortaya çıkan ve başkalarında görüp de beğenmediği, bizzat kendinde de hissedebildiği her türlü kötü duygulan yenmekten ibarettir. Müşterek vatanımızın bulunduğu halden, en büyük ten en küçüğe kadar herkese, mevki ve önemine göre bir mesuliyet payı düşmektedir. Vatanın başına gelen felaketler, vatan evlatlarının ahlaki noksanları sebebiyledir. Bu noksanlık, anavatana karşı olan vazifelerin yerine getirilmesini önlemektedir. Mesuliyet ve noksanlarımızı her birimizin vicdanen kabul etmemiz gerekir...¹⁰⁷

Said Halim Paşa'nın bu eserinde özellikle üzerinde durduğu bir diğer konu ise, insan davranışlarının dayandığı temeldir. Ona göre insan davranışının temelinde akıl ve zihinden ziyade ahlak bulunur. Bu yüzden insan, ahlaki değerini daha üst düzeyde tutmalıdır.

Toplumsal buhranlarımız arasında yer alan bir diğer konu, 'kadın hürriyeti' konusudur. Said Halim Paşa'nın bu konudaki düşünceleri şöyledir:

İçtimai geriliğimizin en tehlikeli neticelerinden birini de kadınların iddiaları teşkil ediyor. Günümüzde bazı kadınlar örtünmeyi bırakmak, daimi olarak erkeklerle bir arada bulunmak, hürriyet ve serbestlik elde ederek Garp kadınları gibi yaşamak istiyorlar. Evlenen kadın kocasının amirliğini tanımak istemediği gibi, genç kız da ebeveyninin vesayetine tahammül edemiyor.

¹⁰⁷ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 133.

Kadınlar artık hür olmak, istedikleri gibi hareket etmek, yaptıkları şeyler için kimseye hesap vermemek arzusu ile doludurlar. Kadınların bu gibi iddia ve istekleri bazı erkekler tarafından da doğru bulunarak desteklenmektedir. Bunlar da, erkeklerin tahammül olunmaz istibdadına son verilerek kadınların istekleri yerine getirilmedikçe cemiyet hayatının kurulamayacağını teslim etmeyi vicdani bir vazife saymaktadırlar. Böyle bir fikre aldanan erkekler, ideal edindikleri Garp medeniyetinin de, o toplumlardaki kadınların üstünlüklerinden ve tam olarak hür bulunmalarından doğduğunu zannediyorlar....

Oysa,

Kadının da bir medeniyet unsuru olmak kıymet ve ehemmiyetini taşıdığına şüphe yoktur. Buna hiç bir şekilde itiraz edilemez. Her şey hatta idi bir taş bile, meseli hastane inşası gibi faydalı bir işte kullanıldığı zaman olduğu gibi, beşer medeniyetine hizmet etmekten geri kalmaz. Ancak bir şeyin medeniyet ve ilerleme yolunda faydalı olabilmesi, onu bu yola sevk edecek olanların bilgi ve maharetine bağlıdır. (...) Garp'ta kadınların sosyal hayattaki yerlerini tayin etmiş olan hürriyet ve serbestlik ancak bu şekilde meydana gelmiştir...¹⁰⁸

Said Halim Paşa, döneminin toplumsal buhranlarından bahsettiği bu eserin sonuç kısmında genel bir değerlendirme yapar:

Osmanlı toplumunun kuvvet ve canlılığını tam olarak kazanabilmesi için ahlaki meziyetlerin, faziletin ve terbiyenin; ilim ve bilginin önüne geçirilmesi gerekmektedir. Artık ilmin vasıta, terbiyenin ise gaye olduğu bilinmelidir. Bu gayeden de maksat, düzenli fikirler, çalışma aşkı, vazife sevgisi, sarsılmaz azim ve sebat ile dolu aydın, faziletli ve imam kuvvetli Osmanlılar yetiştirmektir. Muntazam cemiyetleri, ahlaki fazilet ve olgunluklara sahip insanlar meydana getirir. Mesut ve kudretli milletler ise mükemmel cemiyetler tarafından teşkil olunur.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s.136-137.

¹⁰⁹ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s.149.

2.3. 5- *Buhran-ı Fikrimiz (Düşünce Bunalımlarımız)*

Buhranlarımız külliyyatının içerisinde yer alan ve yayın tarihi 1917 olan bu eser de *Mehmed* imzası ile yayımlanmıştır.¹¹⁰ Eserin yaklaşık dört yıl sonra ikinci baskısı yapılmıştır. Paşa'nın bu eserde ele aldığı temel konu, Türk aydınının Batı hayranlığıdır. Eserin giriş bölümünde dikkat çekici şu ifadeler yer alıyor:

Memleketimizin yükselmesini ve ilerlemesini temin edebilmek için batı medeniyetinden faydalanmak mecburiyetinde kaldık. Bu mecburiyet, mütefekkirlerimiz arasında yeni bir sınıfın meydana çıkmasına sebep oldu. İlerlemeye olan ihtiyacımızın icaplarını yerine getirmek üzere yetiştirilen bu aydın sınıf, bugün memleket idaresinde büyük bir tesire sahiptir. Ayrıca, hiç bir denetleyicisi olmadığı gibi rakibi de yoktur. Halbuki bir aydın sınıf, batı medeniyetinin tesiri altında şahsiyetini kaybetmiş, aşırı bir batı hayranlığına müptela olmuştur. Milli kurtuluşumuzun çaresini, kendisinin tutulduğu bu hastalığın bütün memlekete yayılmasında görmektedir. Bu yüzden, yükselme ve ilerleme adına, vicdanları bulandırıp fikirleri karıştırarak, buhranlara sebep oluyor. Memleketi de karanlık ve meçhul bir istikbale doğru sürükleyip götürüyor. Batı hayranı olan bu mütefekkir sınıfın zihniyeti, kendisine üstad tanıdığı, batı zihniyetine hiç bir bakımından benzemez. Bunlar kendi memleketleri hakkındaki kötümser ve yıkıcı tenkitleri ile temavüz ederler. Tenkitleri izah ve ispat edemedikleri için itham, anlayamadıkları için de inkar ile doludur. Bunlar mevcudu ve yaşayan gerçeği bilmezler: fakat nasıl olmamız gerektiğini öğretmeye kalkarlar.¹¹¹

Said Halim Paşa, hem çizdiği bu Türk aydını profilinden hem de bu durumun hiçbir denetlemeye tabii olmamasından şikâyet eder. Dahası bu aydın zümrenin, Batı medeniyetinin etkisi altında şahsiyetini kaybetmiş olduğunu aynı zamanda aşırı derecede Batıya bağımlı olduğunu iddia eder. Türk aydınının Batı'ya bağımlı olmaları dolayısıyla onların yükselme ve ilerleme adına yaptıkları her şeyden fayda değil zarar geldiğini düşünür. Bu aydın tavrı ona göre bir karmaşa ortamının ortaya

¹¹⁰ Said Halim Paşa, "*Buhran-ı Fikrimiz*", Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaacılık, İstanbul, s. 26.

¹¹¹ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 27.

çıkmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu karmaşa memleketi karanlık bir geleceğe doğru sürüklemektedir:

“İşin tuhaftı Batı hayranı olan bu aydın sınıfın zihniyeti, kendisine üstad tanıdığı, Batı zihniyetine, hiçbir bakımdan benzemez. Bizimkiler kendi memleketleri hakkında ileri sürdükleri son derece kötümser ve ırkçı tenkitleri ile kendilerini gösterirler.”¹¹²

Bu konuda hakkındaki değerlendirmeleri de gayet yerindedir:

Gerçekten de, batı hayranlarının manevi, içtimai ve siyasi meseleler hakkındaki bilgileri iki mühim özellik göstermektedir: Birincisi: Bu meselelerden hangisine dair olursa olsun, bizimle ilgili olan taraflarını bilmemek, öğrenmeye de tenezzül etmemek. İkincisi: bizimle ilgili olanların dışında pek çok metod ve prensiplere vakıf bulunmak. Fakat bu garip karışıklık, cemiyetimizdeki bundan daha düzensiz bir başka halin neticesidir. Osmanlı cemiyeti asırlarca önce teşekkül şöhretli bir medeniyet meydana getirmiş ve tarihinde mühim bir vazife ifa etmiştir. Dünya böyle olduğu halde batıcılar, kendi manevi ve ahlaki hayatlar mı, sosyal ve siyasi kanun, prensip olgunluklarını, yani milletin dehasını gösteren, milli, fikri ve ahlaki varlığını meydana getiren şeyleri küçümseyip tahkir ediyorlar. Bunları öğrenip tetkik etmekten fayda ummuyorlar. İşte onları, cehaletlerin en uğursuzu olan «kendini bilmemek» haline düşüren de budur.¹¹³

Fikir/düşünce dünyamızın buhranından kurtuluşun yolu, mutlak surette ve kesinlikle Batı hayranlığından vazgeçilmesi ve toplumun kendi değerlerini ön planda tutarak modernleşmenin sağlanması olacaktır. Türk aydınının tuttuğu yolda ısrar etmesi, Türk milleti özelinde topluma hanel getirecek bir uygulamadır. Paşa bu konuyu birçok açıdan inceler ve aydın sınıfın özüne dönmesini, kendini ve toplumunu tanımmasını önerir. İlerleme ve gelişiminin ön şartı budur ona göre, ancak bundan sonra bir ilerleme ve gelişme beklenebilir.¹¹⁴

¹¹² Said Halim Paşa, “Buhran-ı Fikrimiz”, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaacılık, İstanbul, s. 29.

¹¹³ Düzdağ, a. g. e., s. 42.

¹¹⁴ Meriç, Cemil, “Umrandan Uygarlığa”, Ötüken Yayını, İstanbul, 1977, s., 43-49.

...içinde ümitsizce çırpınıp durduğumuz şu elemli buhranın tek sebebi, batı medeniyetine kayıtsız şartsız girmek ve kendi medeniyetimizi tanımamak isteğimizdir. Bu buhran ancak, o fahiş hatanın tam olarak anlaşılıp yukarıda izah edildiği şekilde tamirine çalışılması ile ortadan kaldırılabilir. İşte ancak o zaman kendi şahsiyetimizi güzelce düşürüp esas alarak, kendi şartlarımız ve vasıtalarımızla, kendimize has bir hayat sürmeye başlarız. Derin bir perişanlık içinde bulunan ruhumuz ve dimağımız da bu sayede, mazideki huzur ve rahatını tekrar kazanır. Ancak bundan sonra, milli istidadımızın tabii bir akış içinde gelişmesi mümkün olur. Bizler de o zaman, bunca ızdırap senelerin bıraktığı izleri tamir ve tedavi yolunda, imkan ve çare gösterebilecek, verimli, canlı bir fikir faaliyetine yeniden başlamaya muvaffak olabiliriz.¹¹⁵

Said Halim Paşa, birçok şeyi biliyor zannettiğimizden dolayı kendimizi geliştirmeye açık olmadığımızı ve bu durumun bir an önce değişmesi gerektiğini söyler. Bu değişimin öncelikle ahlak hususunda olması gerektiğine inanır. Çünkü ahlaksal eksikliğin olduğu yerde elde edilen ürünler düzgün bir şekilde kullanılamaz ve bunlardan istifade edilemez. Ayrıca Millet olarak yeterince dikkatli ve ileri görüşlü olmadığımızı; yarının ne getireceğini iyice düşünerek, ince eleyip sık dokuyarak adım atmamız gerektiğini belirtir.

2.3. 6- İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye

Said Halim Paşa'nın bu eseri de *Mehmed* imzası ile 1918'de basılmıştır. Eser Fransızcası ile birlikte yayımlanmıştır.¹¹⁶ Eserde İslam aleminin geri kalmışlık durumu ele alınmış, sorgulanmıştır. İslam aleminin geri kalmışlığından ilk önce yabancıların haberlerinin olduğu ve ilk tespitlerin onlar tarafından yapıldığını belirtir.

Bu milletler, topraklarını işgal edenlere göre pek düşük şartlar altında yaşamakta idiler. Geriliklerini önce onlara hakim olan Hristiyan milletler görmüş ve onların fikir adamları, bizden çok önce bu mesele ile meşgul olmuşlardır. Demek oluyor ki,

¹¹⁵ Düzdağ, a. g. e., s.43.

¹¹⁶ Said Halim Paşa, "İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye", Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334, s.76.

*nesillerden beri çekmekte olduğumuz bir hastalığın farkına varmamız, yabancıların sayesinde olmuştur.*¹¹⁷

Batılıların bu tespitinde İslam'a/İslam dünyasına düşmanlıklarının neden olduğuna ilişkin iddiaların doğru olduğunu, ancak bu düşmanlığın temelinde yatan sebeplerin İslam dünyasının tanınmamasından kaynaklandığını belirtir. Batılıların bu kanata varmasındaki bir diğer sebep, İslam dünyasının hep bu geri kalmışlık içinde olduğu ve olacağı kanaatidir. Batı'nın İslam dünyasına düşmanlığı Batılılar tarafından dini bir mesele olarak değerlendirilmiştir. Hal böyle olunca İslam dünyası üzerindeki olumsuz kanaatler zamanla yerleşmiş algılar olarak varlığını sürdürmüştür.

2.3. 7- İslamlaşmak

1918 yılında Mehmet Akif'in tercümesi ile dört yazı şeklinde Sebilü'r Reşad dergisinde yayımlanan bu eser, 1918 yılında kitap haline getirilmiştir. Bu sırada hapiste bulunun Said Halim Paşa için yayımlanan bu eser sosyal ve siyasi çevrede onun hakkında olumlu bir görüş oluşturmak üzere yayımlanmak istenmiş, fakat ancak bir mücadelenin ardından yayımlanabilmiştir. Eserin daha fazla ses getirmesi ve kabul görmesi için giriş bölümünde Eşref Edib Bey tarafından bir tanıtım yazısı da eklenmiştir. Bu eser üzerine oldukça faydalı bir tanıtım yapılmıştır. *İslamlaşmak* eseri 1965 yılında sadeleştirilerek tekrar yayımlanmıştır. Bu eserde diğerleri ile birlikte tek bir kitap halinde *Buhranlarımız* içinde yer almıştır. Said Halim Paşa bu eserinde 'islamlaşma'yı şu şekilde tarif ediyor: *bizim için İslamlaşmak demek, İslamın itikadîyatını, ahlakîyatını, içtimaiyatını, siyasiyatını daima zaman ve muhitin ihtiyacına en muvafık bir surette tesir ederek bunlara gerektiği gibi tevfiik-i hareket etmekten ibarettir.*¹¹⁸

¹¹⁷ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 91.

¹¹⁸ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s.148.

Başka bir ifade ile Said Halim Paşa'ya göre İslamlaşmak, İslam inanç ve esaslarının tüm yönleriyle haytada dahil edilmesi, yaşanması ve içinde bulunulan zaman ve çevrenin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde etki etmesi, bunlara uyulması, *İslam'ın ahlak, yaşayış ve siyasetini egemen kılmak* demektir.

İslam aleminin, özel olarak da Osmanlı Devleti'nin geri kalmasının sebepleri ve bunları ortadan kaldırılması üzerine düşünülmektedir. Yeni dönemde Müslümanların, Rönesans'la birlikte gelen yenilikleri ilerleme olarak görseler de, Batı'ya özenme tutumunun aslında İslam'dan uzaklaşmak olduğunu söyler ve eleştirilerini bu çerçevede sıralar.¹¹⁹ Said Halim Paşa'nın temel düşüncesi olan İslamlaşmak, daha geniş bir şekilde aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

Müslümanlığı kabul eden milletler arasında İslam 'ın esaslarını en iyi anlayan ve en güzel şekilde tatbik eden Türkler oldu. Bu da onlara, büyük bir imparatorluk kurarak İslam'a bütün öteki milletlerden daha fazla hizmet etmek imkanı verdi. Türkler hakimiyetlerini yıkılmış olan devletlerin enkazıyla kurdular ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun hükümet merkezini kendilerine payitaht yaptılar. Fakat hüküm sürdükleri memleketler içinde azınlıkta idiler. Bu yüzden hem son derece çeşitli ırklarla dolu olan bu muhitin, hem de İran ve Arap tesirlerinin altında kaldılar. Bu tesirlerle hiç farkına varmaksızın Müslümanlıktan uzaklaşmaya başladılar. Sonunda ötekiler gibi gerilediler. Ötekilerden yalnız, istiklallerini muhafaza ederek, bu farkla ayrıldılar. Sonra Avrupa ile temaslar neticesinde düşmüş oldukları uyuşukluktan silkinip uyanmak istediler. Fakat bu noktada mazilerindeki büyüklüğü meydana getiren kuvvetin İslam olduğunu unutarak, bu kuvvetin Batı'dan gelebileceğini zannettiler. Selameti, daha önce buldukları tarafta, yani İslam'ın ahlak, yaşayış ve siyasetinde arayacakları yerde, Batı'ninkilerde bulacakları fikrine düştüler. Bir taraftan Avrupa milletlerinin kuvveti ve refahı, diğer taraftan arada kurulan dostluk münasebetlerinin artması neticesinde, gerek hükümeti ve gerek umumi efkârı sevk ve idare eden aydınlar şuna inandılar ki: «Bugünkü düşüşten kurtulup yükselmek ve bu

¹¹⁹ Said Halim Paşa, *a. g .e.*, s. 149.

suretle memleketi muhakkak olan çöküşten kurtarmak için tek çare Batı'ya taklit etmektir.¹²⁰

Osmanlı aydınının yaptığı şey, “onların bütün esaslarını, bütün telakkilerini kabul ederek, kendimizinkileri unutmak” olmuştur. Kendimizi unutarak, başkalarının düşündüğü gibi düşünerek çöküşten kurtulma imkanımız yoktur. Batıcıların veya Avrupalılaşmak taraftarı olanların isteği hakikaten Avrupa'nın bütün telakkilerini kabul etmek ve kendimizi unutmaktır.

Halbuki bizim bütün müesseselerimiz, sırf İslami esaslardan ve İslami telakkilerimizden doğmuştu. Eskilerin yerine Batı'ya göre kurulmuş müesseseler koymak için, onların zayıf ve geri kalmış hallerinden istifade ettiler. Eski müesseselerin düzeltilmesi veya tadil edilme sine gidilmeyerek, yeniden yapılması, icad edilmesi tercih edildi. Böylece, şeriat kürsüleri ile medreseler buldukları halde bırakıldılar. Halbuki bu iki kuruluş, yani adalet mahkemeleri ile ilim ve marifet müesseseleri, birçok asırlar yaşamış, Osmanlı Devleti'nin azamet ve şevketini temin etmişlerdi. İslah çareleri aranacak yerde, zavallılar acınacak bir halde terkedildiler. Fakat kendisini idare edenlerden daha akıllı ve daha kadirbilir olan halk bu müesseselere bağlı kaldı. Aydınlar da sırf bu bağlılıktan çekindikleri için onları tamamen kaldıramadılar. Fakat zayıf halleriyle ölüme terk ederek, yanı başlarında yeni tarzda mahkemeler, mektepler kurdular. Bu yeni kurulanlar ise, Fransız mahkemeleri ile Fransız mekteplerinden üstünlükü alınmış olduklarından, getirildikleri muhit ile hiç ilgileri yoktu. Memleketimize Fransa'nın kendisi kadar yabancı idiler. Son asırda, bu usul ile meydana getirilmek istenen bütün yenilikleri burada saymak lüzumsuz bir külfet olur...¹²¹

Yenileşme uğruna Avrupa'dan alınan bütün kurumlar ve adetlerin toplumun gelişmesine bir katkısı olmadığı gibi türlü türlü zararları oldu, toplumu ifşad etti.

İşte «teceddüt» adı verilen bu yenilikler, asırlardan beri kurulup yerleşmiş olan inançları, fikirleri, telakkileri, ananeleri, hisleri ve ahlakı harap

¹²⁰ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 217-218.

¹²¹ Düzdağ, *a. g. e.*, s. 45.

etmekten başka bir iş görmediler. Kısacası, memleketimizi, her gün çeşit çeşit meş'um neticelerini gördüğümüz tam bir «manevi kargaşaya sürüklemekten başka şeye yaramadılar. Batı medeniyetinin tesirleri ile meydana gelen ve günümüzde «Osmanlı Rönesansı- Osmanlı Uyanışı» diye adlandırılan hareket, ikinci bir “İslam’dan Uzaklaşma”dır. Çok garip bir ihtilal devresi yaşıyoruz. Bizzat memleket, kendini idare etmekte olanlarla mücadele ediyor. Onların aşırılıklarına, evham ve hayallere dayanan tasavvurlarına karşı devamlı harp ederek, aydınlarını itidale, hikmet ve basirete davet ediyor! Benzeri görülmemiş olan bu gayritabii hat, ne çeşitte olursa olsun bütün ihtilallerin muhakkak uyandırdığı tepkiyi şimdiye kadar geciktirmiştir. Fakat buna daima mani olacak da değildir.¹²²

Said Halim Paşa İslamcılık’ın karşısında gördüğü, özellikle Irkçılık ve Milliyetçilik üzerine düşünür. Bu konudaki düşüncesi, önce bu iki kavramı birbirinden ayırmakla başlar, ardından ırkçılığı şiddetle eleştirir. Fakat İslam’a ve Müslümanların dayanışmasını bu çerçevede değerlendirmez. Ancak her şeye rağmen ırka dayalı bir İslam anlayışını ve siyaset anlayışını kabul etmez. Bunların ötesinde bir fikir ortaya atar: İslam evrenseldir ve ırka dayalı veya çeşitli görüşlere dayalı bir ayrım reddedilmese de kabul edilmeye değer. Ona göre,

Müslüman o kimsedir ki siyasi olduğu kadar içtimaii bulunan bütün hukuk vezaifi, hürriyet, adalet teazid mübadiyei İslamiyeden neş’et etmiş bulunacak. O mebdeler ki kendileri de bizzat akaid ve ahlak-ı İslamiyeden zuhur eylemiştir... O halde Müslümanların en ileri haklarını, vaziyetlerini diğerlerinden daha yüksek daha mükemmel bir surette idrak ederek onlardan daha güzel ifa ve müdafaada bulunanlar olacaktır...¹²³

2.3. 8- İslam’da Teşlikat-ı Siyasiye

Said Halim Paşa siyasi tutsaklığı sırasında yazdığı son eser olarak bilinen ve Malta adasında kaleme aldığı bu yazı Kasım 1921’de Roma’da basılmıştır. Paşa’nın 6 Aralık 1921’de öldüğü varsayılırsa ölümünden kısa bir süre önce yayımlanan bu

¹²² Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 221.

¹²³ Düzdağ, *a. g. e.*, s. 45.

eserin ithaf bölümünde Mısır ile ilgili fikirlerine yer vermiştir. Mısır'a bir destek çağrısı olarak da okunabilecek yazının aşağıdaki bölümü bunu çok açık bir biçimde göstermektedir.

*Genç Mısır'ın geçirdiği bu çetin sınav günlerinde bu ülkenin hayranlık uyandıran bir fedakarlıkla giriştiği ulusal kalkınma ve tanıtma çabasına daha fazlasıyla katılmak her birimiz için kutsal bir görevdir... Onu burada kazanılmış uzun bir deneyimin ve usanmadan yapılan bütün bir inceleme ve düşünme süresinin meyvesi olan bu sayfaları adayarak çok mütevazî katkımı sunuyorum...*¹²⁴

Aynı eser 1922 yılında Mehmet Akif'in çevirisi ile Sebilü'r Reşad dergisinde yayımlanmıştır. Fakat eserin bazı bölümleri bu yayında yer almamıştır. Eser daha sonraki yıllarda çeşitli dillere çevrilerek yayımlanmıştır. Hemen bütün yazılarında olduğu gibi bu eserde de en önemli konulardan biri Müslüman aydınının durumu, duruşudur. İslam aleminin içinde bulunduğu durumu o günün şartlarında şu şekilde özetler:

*Bugün İslam aleminin her tarafında ıslahat ve ilerlemeden, yükselmek ve istiklale kavuşmaktan başka bir mevzu konuşulmuyor. Halbuki büyük bir hayretle görüyoruz ki, Müslüman milletlerin düştüğü geriliğin mahiyet ve sebeplerinin ne olduğu hakkında hala derin bir bilgisizlik hüküm sürmektedir. Bu bilgisizliğin giderilmesi ile de hiç kimse ciddi bir şekilde meşgul olmuyor. Ayrıca, Müslüman milletleri, bu öldürücü hastalıktan kurtarma vazifesini Üzerlerine alanların, kendi mazilerini alakalarını kesecek kadar terk etiklerini de görüyoruz. Bunlar, tedavi etmek istedikleri hastalığın ne olduğunu anlayıp öğrenmek zahmetine bile katlanmıyorlar. Ama buna rağmen gayretlerinin başarıya ulaşacağını da hayal etmektedirler. İşte şu hal, geri ve düşkün halimizin gösterebileceği en hazin manzaradır.*¹²⁵

Said Halim Paşa bu eserinde İslam'ın sosyal ve siyasi yapısını ele aldıktan sonra İslam düşüncesini değerlendirir. İslam'ın siyasi teşkilatının yapı ve işleyişine ilişkin

¹²⁴ Düzdağ, a .g. e., s. 47.

¹²⁵ Said Halim Paşa, a. g. e., s. 169.

değerlendirmelerde bulunur. Paşa'nın vardığı sonuç çok önemli ve dikkat çekicidir. Doğal/tabii olan ile sosyal/toplumsal olanın yasaları farklıdır. O, tabiatın iki tür kanununun olduğunu ileri sürer. Bu kanunlar fiziki kanunlar ve sosyal kanunlardır.

*Geriliğimizin sebeplerini, dinin emirlerine karşı gösterdiğimiz ihmalde yahut dindeki taassubumuzda veya kadere olan tevekkülümüzde bulanlar da oldu. Bütün bu fikirlerde görülen birbirine zıt veya sayısız çeşitlilik bize yalnız şunu öğretti ki: Düşüncelerimizde hüküm süren karışıklık, gerileyiş sebeplerimizi seçip ayırabilmek kudretini de zihinlerimizden kaldırmıştır. Bu husustaki bütün talakatleri bize bilmediğimiz hiç bir şey öğretmedi. Halbuki biz kendilerinden onları öğrenmek istiyorduk. Bilmediklerimiz ise halkımızın neden dolayı vazifelerini yerine getiremediği ve neden tembel ve cahil kaldığı noktalarından ibaretti...*¹²⁶

Bu iki tür kanun Allah tarafından koyulmaktadır. Bu şekilde bakıldığında, insanlığın fiziki kanunlara harfiyen uyduğu göz önünde tutularak sosyal kanunlara da harfiyen uyması beklenir. Zira bir şart olarak değerlendirilir. İnsan zekası ile bu kanunlardan sadece fiziki kanunları idrak edebilirken sosyal kanunları idrak edemez. Ona ulaşabilmek için bir yol göstericiye ihtiyaç vardır.

Genel olarak istibdadı reddeden Paşa, kuvvet esasına dayalı bir hakimiyet anlayışını açıkça reddeder. Hakimiyetin esas kaynağı güç olmamalıdır. Hükmedenler bunu bir hak olarak değil, ancak görev olarak yürütmelidir. Zira bu yapılmadıkça toplumlarda kaos ve kavganın önüne geçilemez. Buradan hareketle Said Halim Paşa, olası bir devlet düzeni hakkında yorumlarda bulunur. Özetle değinmek gerekirse, meclis denetleme görevini yerine getirmektedir. Yasama ise yetkili bir heyet tarafından yerine getirilir. Yürütmeyi ise devlet başkanı üstlenmiştir. Bunlar birbirine karışamaz. İslam devlet yapısı bunu öngörür ve İslami siyasi düşüncenin böyle bir yapı etrafında şekillenmesi gerekir.¹²⁷

¹²⁶ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 174.

¹²⁷Said Halim Paşa, *İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye*, Çev. Mehmet Akif, Sebülür Reşat C.19 S. 493, 1338, s. 264-265.

Sonuç kısmında da Şu Şekilde bir yorum göze çarpmaktadır:

Müslüman milletler,- İslam dinini kabul etmekle çok büyük ve parlak bir medeniyet kurmaya muvaffak olmuşlardı. Bugün de İslam esaslarını daha güzel anlayıp, daha derin bir bilgi ve faziletle tatbik ve icra eder, onlara daha ciddi ve daha samimi bir baē ile baēlanırlarsa. Bugünkü gerilik çukurundan yükselerek, Őimdiki medeniyetin üstünde yeni bir medeniyet kuracaklardır. İnsanlar arasında yayılacak olan müsamaha, adalet ve eşitlik fikirleri, bunlardan doēacak dayanışma ahengi, fertlere bahŐedeceēi sayısız nimetler ve manevi hazlar, bu yeni medeniyetin üstünlük sebebini teşkil edeceklerdir.¹²⁸

¹²⁸ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 199.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SAİD HALİM PAŞA'NIN ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

3.1. Müslüman Toplular, Irk ve Milliyetçilik

Said Halim Paşa, kendi tecrübe ve tespitlerine dayanarak Osmanlı İmparatorluğunda Müslümanlığı kabul eden uluslar arasında İslam esaslarını en iyi anlayan ve tatbik eden ulusun Türkler olduğunu belirtir. Fakat Türkler egemen oldukları topraklarda azınlıkta olduklarından her zaman birçok millet ile yan yana, hatta iç içe yaşamışlar, dolayısıyla hep başka milletler ile etkileşim içinde olmuşlardır.¹²⁹ Türklerin etkileşim içinde oldukları başat üç kültür vardır: Arap, İran ve Avrupa. Bu etkileşim ve etkileşim içinde bulunduğu toplumun kültürün etkisinde kalması Osmanlı Devletinin İslam'dan uzaklaşmasına yol açmıştır. “Tarihsel olarak daha sonra gelen Avrupa ile etkileşim ve Avrupa’dan etkilenme bu uzaklaşmayı daha da derinleştirmiştir” denilebilir. Selçuklu ve Osmanlı’nın temel kurucu unsuru olan Türkler ilkin Arap ve İran kültürlerinin, ikinci olarak da özellikle Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş safhasında Bizans ile gayet dengeli bir etkileşim kurmuşken 18. yüzyıl sonrasında, başta Fransa olmak üzere Avrupa kültürünün etkisinde kalmıştır. Dahası etkilenmeden de öte taklide kalkışmalarıdır. Said Halim Paşa’ya göre, hal böyle olunca Türkler ve Osmanlı da dahil kurucu unsur oldukları devletler diğer İslam devletleri gibi gerilemeye mahkum olmuşlardır. Paşa, kendi zamanındaki ‘Osmanlı Rönesansı’ ya da ‘Osmanlı Uyanışı’ olarak isimlendirilen hareketin İslam'dan daha da uzaklaşmaktan başka bir işe yaramayacağını; Tanzimat’la birlikte bu uzaklaşmanın bilerek ve isteyerek İslam'dan uzaklaşmadan başka bir şey olmadığını; bu durumda ilerlemiş medeniyetlerden geri kalmamızın hiç de beklenmedik bir hal olmadığını belirtir.¹³⁰ Bu bir toplumsal yasadır: toplumsal çöküş, başka milletleri, başka kültürleri taklitle başlar.

1800’lü yıllardan itibaren çoğu Osmanlı aydını Batılı milletleri kendilerinden üstün ve mükemmel görmüş ve Batılılaşmayı devletin çöküşünü engellemenin tek çıkar yolu olarak kabul etmiştir. Ancak Osmanlı aydını onların özel yapılarını

¹²⁹ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 176.

¹³⁰ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 89.

derinlemesine bilmedikleri için Batı'yı olduğu gibi taklit etmeye çalışmışlar haliyle Osmanlı'nın sosyal ve kültürel yapısının ciddi anlamda zarar görmesine sebep olmuştur. Batı'ya her yönüyle hayranlık besleyen aydınların Batılı tarzda demokratlaşma isteği, Osmanlı siyasi yapısının çözülmesine yol açmıştır. Osmanlı toplumunu Batı'nın seviyesine ulaştırmak isteyen aydın kesimin en önemli özellikleri taklit ve Avrupa hayranlığı olmuştur. Taklit ve hayranlık hastalığı kendi kültür ve değerlerine bağlılık ve kendi değerlerini koruma durumunu ortadan kaldırmıştır. Bu birçok yerli kurumun ciddi anlamda zarar görmesine ve yıkılmasına, yok olmasına, toplumda karşılığı ve zemini olmayan birçok Avrupalı kurumun kurulmasına neden olmuştur.¹³¹ Osmanlı Devleti aslında 18. yüzyıl itibarıyla bu sürece girmiş, ama [yıkıcı/olumsuz] sonuçları 1800'lü yılların başlarından itibaren görülmeye başlanmış, Tanzimat, Islahat ve I. Meşrutiyetin ilanı ile sonuçlanmıştır. Bu sürecin tarihsel zorunlulukları olmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu birliğinin dağılması ve nihayetinde Cumhuriyete evrilmesinde son derece ciddi bir rol oynamış olduğu muhakkaktır. İşte Said Halim Paşa'nın asıl itirazı Osmanlı aydınının sonu belli olan bu süreci iyi okuyamamalarıdır. Kendi kültür ve medeniyetini aşağı görüp bunu reddeden milletini kaybeder ve bu millet adına konuşmak artık o kişinin hakkı değildir.

Said Halim Paşa, İslamlaşmak savını temellendirirken ırkçılık ve milliyetçilik üzerinde durur. Irk ayrımından dolayı ortaya çıkan davranışları İslam'la bağdaştırmak hiçbir şekilde olası değildir. Çirkin bir davranışın aynı ırktan olanlardan herhangi birine yapıldığı zaman problem olarak değerlendirilirken başka bir ırka ait bir kişiye yapıldığında normal karşılanıyorsa bu durumun İslam'da kesinlikle yeri yoktur. Said Halim Paşa, diğer konularda olduğu gibi ırkçılık ve milliyetçilik ile ilgili görüşlerini de ayet ve hadislerle referansla ele alır.¹³²

Said Halime göre milliyet, bir çevrenin tarihsel bir ürünüdür. Hayatın bir gerçeği olması bakımından ortadan kaldırılamayacaktır. Bu yüzden beynelmilelci yaklaşımlar cereyan etmeye devam edecektir. Said Halim Paşa'ya göre

¹³¹ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 90.

¹³² Mansur, Ali Nasif, *Tac Tercemesi ve Şerhi V*, (çev. A. Öztürk), Kahraman Yayınları, İstanbul, 2012, s. 89.

beynelmilecilik aynı cemiyete mensup bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen ahlak kurallarının, çeşitli toplumlar arasında da oluşturulmasıyla toplumlar arasındaki ilişkilerin yumuşamasını ve gelişmesini sağlamaktan ibarettir. İnsanlık milletler arası dayanışmayı geliştirmeden milli dayanışmanın mümkün olmadığını görerek ilkinin geliştirmeye çalışacaktır.¹³³

İnsan topluluklarının bir millet haline gelmesi bireylerin gelişmesini nasıl kolaylaştırıyorsa, beynelmilecilik de milletlerin mümkün olduğu kadar çok gelişmesine bir katkıda bulunacaktır. Ayrıca milli değerlerin İslami kültüre kattıklarının beynelmilecilik açısından herhangi bir mahzuru yoktur. İlmi gerçeklerin vatanı olmaması gibi İslami gerçeklerin de vatanı yoktur. Bunlar insanlığın evrensel mirasıdır. “*Bütün ilmi gerçekler gibi İslami gerçeklerin de vatanı yoktur. Nasıl bir İngiliz matematiği, bir Alman astronomisi, bir Fransız kimyası olamazsa; ayrı ayrı Türk, Arap, Acem yahut Hint Müslümanlığı da olamaz*”. Bir İngiliz matematiği bir Alman astronomisi, bir Fransız kimyası olmaz; aynı şekilde bir Türk, Arap, Acem, Fars ya da Hint müslümanlığı da olmaz. Said Halim Paşa, bu bakış açısından hareketle ‘vatan’ kavramını maddi ve manevi olarak ikiye ayırır. Bunlardan üzerinde yaşanan coğrafyayı ‘maddi vatan’, milletin sahip olduğu kültürel ve dini değerleri de ‘manevi vatan’ olarak değerlendirir. Manevi vatanı “*Müslümanın vatanı Şeriatın hakim olduğu yerdir*” sözü ile ifade eder.¹³⁴

Said Halim Paşa, ‘vatan’ kavramını maddi ve manevi olarak ikiye ayırdığında, Türklerin yüzyıllarca üzerinde hüküm sürdüğü maddi vatanları henüz işgal edilmemişti. Fakat üç kıtayı içine alan bir genişliğe sahip manevi vatanları Batı kültürünün etkisi ve işgali altındaydı. Bu nedenle insanlar maddi ‘vatan’larını nasıl koruyorlar ona sahip çıkıyorlarsa, manevi vatanlarını da o şekilde korumaları gerekir.¹³⁵ Zira maddi vatanın muhafazası, ona kalkan olacak manevi değerlerdir. Manevi değerler olmadan maddi vatanın korunması neredeyse imkansızdır.

İnsan topluluklarını Milletler haline getiren “milli kanun ve an’aneleri”dir. Bir toplum herhangi bir başka toplumun etkisi ve yönetimi altına girerse sadece vatanını

¹³³ Bülbül, *a. g. e.*, s. 288.

¹³⁴ Bülbül, *a. g. e.*, s. 289.

¹³⁵ Bülbül, *a. g. e.*, s. 229.

değil, milli kanun ve geleneklerini kaybettiği için özgürlüğünü de kaybetmiş olur. Her ne kadar toprağından vazgeçmemiş veya toprağını terk etmemiş olsa bile yaşadığı yerde, yani kendi toprağında esirdir.¹³⁶ Kendi toprağında esir olan bir milletin orada gittikçe misafire dönüşmesi de pekala mümkündür. *Bizim gibi vatan toprağını korumak uğrunda asırlardan beri, kanını cömertçe dökmüş olan bir milletin, 'manevi vatan'ına karşı ilgisiz kalıp, sevgisizlik ve saygısızlık göstermesi, tasavvuru güç, anlaşılmaz bir hatadır.*¹³⁷ Bu nedenle Osmanlı'nın devamı olarak biz, dün maddi olarak çekildiğimiz yerlerle olan irtibatımızı kesmedik; manen oradayız. Balkanlardan Doğu Türkistana kadar olan bütün coğrafya, Kuzey Afrika bu manevi vatana dahildir.

Temeli millet olarak kurulan bir toplumda ilerlemenin bireyin ilerlemesiyle paralel olduğu açık bir gerçektir. İslam dini ise Öncelikle bireyin gelişmesini esas alır. Bu bireyler ister Türk, Arap, İranlı, Hintli her ne olursa olsun sadece kendi milli dayanışmasına verdiği önem kadar, İslam milletleri arasındaki dayanışmada önem verdiği takdirde iyi bir Türk, iyi bir İranlı iyi bir Arap veya iyi bir Hintli olacaktır. Çünkü milli ve İslami dayanışmalar birbirinin en önemli tamamlayıcılarıdır. Bu nedenle İslam'ın, bireyi içtimai ve siyasi bir unsur olarak kabul etmesi, onun milliyeti istediğini ve kabul ettiğini gösterir. Ona göre millet,

... birbirleriyle kaynaşabilen belli başlı içtimai ve siyasi faktörlerin birleşmesiyle oluşur. Bu faktörler uzun zaman birlikte yaşamış, aynı dili konuşmuş, aynı duygu ve düşünceye sahip olmuş, kendilerine has gelenek görenek sanat ve edebiyat oluşturmuşlardır. O zaman millet, diğer insan topluluklarından ayrışmalarına sebebiyet verecek ahlaki ve ruhi bir kültür meydana getiren insanlar kümesidir.¹³⁸

Buradan hareketle Said Halim Paşa "*İslam esaslarını, milliyeti inkâr ediyor veya kuvvetten düşürüyor diye tefsir etmeye hiçbir şekilde imkan yoktur*" demektedir. İslam ırkçılıktan kaynaklanan hurafelere, bağnazlığa, bencillik ve ayrımcılığa vb.

¹³⁶ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 77.

¹³⁷ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s.78.

¹³⁸ Bülbül, *a. g. e.*, s. 221.

doğrudan savaş açmaktadır. Çünkü İslamiyet insanların hakikati görmelerini engelleyen her türlü perdenin ortadan kalkmasını amaç edinmektedir. Dolayısıyla İslam doğal bir durum olan milleti ve milliyeti değil, milletlerin birbirlerine karşı üstünlük iddialarını reddeder. Başka bir ifadeyle yanlış milliyetçiliğin karşısındadır. Bu, İslamın ilk yıllarında olduğu gibi bu gün de böyledir. Bu yüzden,

*İnsanlık, İslam esasları sayesinde bir gün gelecek, en doğru ve faydalı milliyetçiliğin nasıl olacağını anlayacaktır. İslamiyeti, bütünü ile ve her çeşit milliyetçiliğe muhalif olarak görmek çok büyük bir hatadır.*¹³⁹

Görüldüğü gibi Said Halim Paşa, millet ve milliyet gerçekliğine karşı değildir, fakat milletlerarası dayanışmaya engel olması ve daha ileri boyutta bir çatışmaya yol açması muhtemel ‘milliyetçilik’ anlayışına karşıdır. Ona göre en önemli sorun, milliyetçiliğin Müslümanlar arasında oluşması beklenen İslam birliğine engel teşkil etmesi sorunudur. Said Halim Paşa’nın İslamcılık düşüncesinin en önemli iddialarından biri ‘İslam birliği’dir.¹⁴⁰ Avrupa’dan alındığı şekliyle milliyetçilik [nationalism] bu birliğe engel teşkil edeceği için sakıncalıdır. İslam birliğine dayalı siyasi birliğin kısa ömürlü olacağına ilişkin itirazlara katılmayan Said Halim Paşa’ya göre bu tarz bir siyasi birliğin güzel bir örneği Osmanlı Devleti’dir. Osmanlı devleti bu birliği oluşturmuş ve asırlardır başarılı bir şekilde yaşatmıştır. Said Halim Paşa ve İslamcı düşünürlerin İslam birliği ideali elbette yeni değildir, ancak birlik düşüncesinin savunulmaya başladığı zaman açısından önemlidir.

Said Halim’e göre Milli ruhu canlı tutmak daha da ileri giderek Batılılaşma ve Hristiyan kültürün etkisine karşı Milliyetçi ruhun sürekli canlı tutulması istemektedir. Batılılaşma ile başlayan edebi akımların oluşturduğu eserler Türk milletinin ruhunun değil birtakım yabancı fikirlerin etkilerinin sonucudur. Topraklarımıza gayri meşru yollarla sokulmuş düşünce ve duygulardan meydana gelen yapay birleşimler den başka bir şey değillerdir. Milli ruh, düşüncelerimizin ve dolayısıyla edebi dünyamızın dışında tutulmuş, bunların yerine kaynakları birbirleriyle ilgisiz birçok ansiklopedik bilgiler düşünce ve edebiyatımızın içini doldurmuştur. Hal böyle olunca düşünce ve edebiyatımız kimliksiz karmaşık bir

¹³⁹ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 28.

¹⁴⁰ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 28-29.

şekil almıştır.¹⁴¹ Said Halim Paşa, düşünce ve edebiyatımızın içinde barınmayan, bize ait olmayan kelime ve düşüncelerle dolduğunu, Türklüğe dair hiçbir ilgisi olmayan samimiysiz içi boş şeylerin düşünce dünyamız ve edebiyatımızda sıklıkla görüldüğünü ifade etmektedir. Bu durumun milli birlik beraberlik ruhunun gelişmesine değil, azalmasına sebep olmuştur. Said Halime göre, güzel sanatların milli bir ruh oluşturabilmesi ve bu yolda birleştirici olabilmesi için kendine ait bir vatan bulmalıdır.¹⁴²

Said Halim Paşa, hakir gördüğümüz ve beğenmediğiniz dolayısıyla büyük haksızlık gittiğimiz medeniyetimizi sevmek ve ona en iyi şekilde hizmet etmek gerektiğini savunur ve günü geldiğinde er ya da geç bunu anlayacağımızı söyler.

*Evvelce “ırk tetkiklerinde” bir konu olan “Türk” kelimesinden, Fransız, İngiliz, Alman kelimeleri kuvvetinde içtimaî ve siyasî bir varlık çıkararak Türk Medeniyetini, irfanını ve ruhunu kabul eden her Müslüman’a ‘Osmanlı Türküyüm’ demek selâhiyetini kazandırmıştır.*¹⁴³

Hatalı ya da eksik gördüğümüz konularda bizde doğrudan yıkıp yerine başka bir sistem getirmek gibi bir durum söz konusu iken Batı’da eksik görülen hususlar düzeltilir ve sistem o şekilde işlemeye devam eder. Hal böyle olunca sistemin yeniden yıkılıp tekrar uygulanmaya çalışılması gibi bir durum hem vakit kaybına yol açar hem de ilerlemeyi aksatan bir durum olarak karşımıza çıkar.

3.2. Siyasi ve Sosyal Hayatta İslam Ahlak’ı ve Önemi

Osmanlı’nın çöküş dönemlerinde yer alan önemli İslamcı düşünürlerden biri olarak öne çıkan Said Halim Paşa, İslamcı düşünürler arasında muhafazakar aynı zamanda İslamcılık fikir hareketinin teorisyeni olarak bilinen ender bir siyaset ve düşünce adamıdır. Sosyal olaylara ve gelişmelere duyarsız kalmayan Said Halim Paşa, Batılı sosyologların fikirlerini aktarmak veya tartışmak yerine, sosyolojiyi içinde yaşadığı toplumun fotoğrafını çekmek için kullanır. Bu anlamda ilk Türk

¹⁴¹ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 32.

¹⁴² Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 69.

¹⁴³ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s.71.

sosyologlardan birisi olduğu da söylenebilir.¹⁴⁴ Said Halim sosyolojiyi toplumun problemlerini tespit etmek için bir araç olarak kullanır ve çözüm olarak da İslâmlaşma'yı önerir.

Said Halim Paşa, yazılı eserlerinde “İslamcılık” kelimesi yerine aynı anlama gelen “İslamlaşmak” kelimesini kullanmıştır. “İslamlaşma” ve “İslamlaşmak”tan başka “Vahdet-i İslamiyye” (İslam birliği) deyişini de kullanmıştır.¹⁴⁵ Said Halim Hatıraları'nda “İslamisme” kavramını “İslâm” ve “İslâmlık” manasında kullanıldığı dikkat çekmektedir. Said Halim Paşa'ya göre,

“İslamlaşmak” kavramı, “İslamiyet'in inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak” uygulanması demektir. Bu uygulama, o esasların zaman ve çevrenin gereksinimlerine en uygun bir şekilde yorumlanmasından sonra yapılmalıdır. Müslüman olduğunu söyleyen kişinin kabul etmiş bulunduğu dinin ilkelerine göre hissetmesi, düşünmesi ve hareket etmesi gerekir. Kişi, İslam'ın ahlak, toplum ve siyaset prensiplerine kendini tümüyle uydurmadıkça, yalnız Müslüman olduğunu söylemesi, ona bir şey kazandırmaz ve onu hiçbir şekilde mutlu edemez.¹⁴⁶

Buradan hareketle düşündüğümüzde Said Halim için “İslamlaşmak”; İslam'ın inanç, ahlak, toplum ve siyasete ait hususları tartışmasız bir şekilde benimsemek, zaman, mekan ve şartların değişmesiyle bu unsurları yeniden yorumlayarak anlamlarını genişleterek, bir bütünlük içerisinde uygulayarak Müslümanlaşmak, yani her anlamıyla hakiki bir Müslüman olmak demektir. Anlaşıldığı üzere, fikir ve anlamlandırma özgürlüğünün kullanılmasını istemektedir. Anlama ve açıklamanın ötesinde yönlendirmelerde bulunur. Said Halim'e göre toplumun içine düştüğü bu karmaşa ve buhrandan kurtulabilmesi ancak İslamlaşma ile mümkündür.

Said Halim Paşa, İslamlaşmak adlı eserinin İslam'da inanç bölümünde İslam'ın temel inanç esaslarını vahiy/Kur'an ve sünnetin oluşturduğunu vurgulayıp şu hususlara dikkat çeker:

¹⁴⁴ Akın, Mahmut H, (2011), “Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi”, TYB Akademi, 3: 141-149.

¹⁴⁵ Said Halim Paşa, (1337), İslamlaşmak, Dar'ül- Hilafe: Sebilü'rreşad Kütübhanesi Yayınları. S. 31

¹⁴⁶ Düzdağ, a. g. e., s. 184.

Bir Müslüman her şeyden önce, katksız bir iman sahibi, gerçek bir mümindir. Çünkü bir olan hakiki Mabud'u yüceltmek için ona inanmak lazımdır. Müslümanların en iyisi, en kuvvetlisi bir kanaat ve en sağlam delillerle iman etmiş olanıdır. İnsana, bazı vazifelerle mükellef bir varlık olmak payesini veren ve onu bütün canlı yaratıklara üstün kılan değer, sadece iman kuvvetidir. Dinsizlik ise birtakım soya çekiş sebeplerinden veya kusurlu bir ahlak terbiyesinden ileri gelen fikri ve ruhi bir çöküştür. ... gerek Cenab-ı Hakki'nin, kendi yüce hakikatine dair Peygamber'i vasıtasıyla bize bildirdiği, gerek ilahi vahiyden ilham alan o Resül-i güzünün ebedi saadetimiz için bizlere öğrettiği şeylerin hepsine, bütün kalbimizle, bütün vicdanımızla inanırız.¹⁴⁷

Ayrıca bir Müslüman, İslam'ın gereklerinin tam manasıyla yerine getirirse doğal olarak topluma karşı sosyal görevlerini de yerine getirmiş olur. Hal böyle olunca İslam yaşayış haline gelmiş olur. Ona göre toplumların başına gelen felaketlerin sebebi ahlak bakımından eksik olunmasıdır. Bu nedenle ahlaki terbiye, ilginin ve öğretimden önce gelmelidir. Bu ahlak ve terbiye İslam vasıtasıyla mümkün olabilir. Sosyal yapı bu ahlak sonucunda oluşur. Sosyal yapının sonucunda ise siyaset meydana gelir.¹⁴⁸ Siyaset ise İslam ahlakının toplumda daha mükemmel hale gelebilmesi için çalışmalıdır. Görüldüğü üzere Said Halim'de düşüncesinde ahlak konusu önemli yer teşkil eder.

Ahlak sosyal yapıyı şekillendirir, siyasi yapı sosyal yapının ürünü olarak ortaya çıkar, siyaset ise ahlaki mükemmelleştirir. Bu düzeni baz alarak İslam ahlakının her bakımdan Batı ahlakından üstün olduğu görüşünü ileri sürer. Bu konularda Batı gibi olmaya çalışmak kendini aşağıya çekmekten başka bir şey değildir ona göre.¹⁴⁹ Batıyı en iyi bilen düşünürlerden biri olan Said Halim, özgün bir medeniyet inşasıyla topyekûn İslamlaşma arasında tam bir sebep-sonuç ilişkisi bulunduğunu belirtmekte, buna karşılık geri kalmışlığın bir sebebi olarak gördüğü skolâstik zihniyeti eleştirmektedir.

¹⁴⁷ Düzdağ, a. g. e., 187.

¹⁴⁸ Akın, M. H. (2011). Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi, *TYB Akademi*, 3, 141-149.

¹⁴⁹ Akın, a. g. e., s. 141-142.

Said Halim Paşa'ya göre, bir toplum ahlaklı olmaya ne kadar özen gösterirse o toplumdaki hürriyet ve eşitlik değerleriyle birlikte saadet olgusu da o oranda genişleyecek ve gelişecektir. Ahlaki değerler saygı uyandırmıyorsa hürriyet, eşitlik ve dolayısıyla saadet olgusu da o oranda azalacaktır.¹⁵⁰ Said Halim ahlaka o kadar önem veriyor ki ilim irfan açısından kazançlarımızın faydalı olabilmesini bile ahlak açısından eksiklerimizi giderebildiğimiz ölçüde faydalı olabileceğini ileri sürer. Çünkü ona göre insanın hal ve hareketlerini belirleyen akıl ve bilgidir çok ahlakıdır.

Said Halim Paşa, hürriyet ve eşitlik kavramlarını kaynağı olarak İslam ahlakını görür. Ona göre temele yerleştirmemiz gereken İslam'ın ilkeleri olmalıdır. Bu ilkeler çerçevesinde insanın mutlu olabilmesinin yolu gerçeği sevmek, onu araştırmak ve en doğru şekilde uygulamakta olduğunu söylemektedir. Fakat bir gerçeğin en doğru şekilde araştırılabilmesi ve en doğru şekilde uygulanabilmesi için insanlarda bazı imkan ve özelliklerin bulunması şarttır. Bu önemli özellikler hürriyet, eşitlik ve dayanışmadır. Bu temelden bakılınca İslam ahlakı insanları geliştirmeli ve onların özgür olma durumunu artırmalıdır. İslam ahlakına göre 'hürriyet' kanun koyucuların istediği zaman verebileceği ya da istediği zaman alabileceği ya da kısıtlayabileceği bir hak değildir. Hürriyet, insanların Müslümanlığı kabul ettiği andan itibaren seçtikleri dinin onlara yüklediği bir vazifedir. Yani özgürlük insana verilmiş bir şey değil, insanın kendi kabiliyet ve emeği doğrultusunda ve ölçüsünde ortaya koyduğu emek karşılığında aldığı bir sonuçtur. Ahlakın temel şartı bu yetkinleşme vazifesini üstlenen İnsanın özgür olma sorumluluğuyla hareket etmesidir. Herkesin üstlenmesi gereken özgürlük aynı zamanda herkesin eşit olduğunu gösteren bir durumdur. Yani hakikati bulma ve hakikati uygulama görevini üstlendiğimizde aynı zamanda İslam ahlakında daha hukuk etmiş oluruz. Bu ise eksiksiz bir özgürlük imkanıdır.¹⁵¹

Said Halim Paşa, *İslam'da Teşkilatı Siyasi* isimli eserinde Müslümanın en temel görevinin özgür olmak olduğunu, insan özgür olmadığı sürece hayatında gerçek mutluluk ve bir ilerlemenin olamayacağını söyler.

¹⁵⁰ Said Halim, *İslamlaşmak...* s. 10.

¹⁵¹ Vahdettin, Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, Ketebe Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 47.

Said Halim Paşa'ya göre Müslümanın özgürlüğünü kendi eksiklikleri dışında hiçbir şey eksiltemez ve sınırlayamaz; özgürlüğün derecesi kişinin yetenek ve kapasitesi ile doğru orantılıdır. Özgürlüğün imkanını elde etmede herkesin kabiliyeti eşit olmayabilir. O zaman toplumda yaşayan insanlar arasında eşitsizliğe doğal bir durum olmadığını kabul etmek gerekir. Fakat bu da İslam anlayışının doğduğu hak, adalet, hükmü ilkelerini esas aldığımızda bu özgürlük ve eşitlik önu açık ve devam eden bir süreç olarak önu açık ve devam ettirilmesi mümkün bir durumdur. Daha alt seviyede özgürleşme elde etme insan daha fazla emek vererek özgürlüğünü artırabilir. Daha Seçkin konumda bulunan insan ise daha az özgürlük elde etmiş kimseye yardım etme sorumluluğuna sahiptir. Özgürlüğün elde edilmişlik derecesi üstünlük taslamak için değil başkalarının da bu yetkinleşme sürecinde destek olacağımız bir imkan olarak karşımıza çıkar. Bu durum insanların ahlaksal ilkelerini oluşturan, bireysel ve toplumsal saadetin de oluşmasını sağlayan dayanışma ilkesidir. Refah ve özgürlüğün yükseltilmesinin önünün açık tutulması esastır. Bir toplumda önemli Olması gereken temel şey bireysel değil toplumsal olarak refah ve özgürlüğün var olmasıdır.¹⁵²

İslam toplumunda üst sınıfların demokrasiye avam sınıfın ise aristokrasiye meyilli olduklarını ileri sürer. Yani bir toplumda kişisel üstünlük sadece ve sadece İslami esasların daha iyi yerine getirebilme durumuyla elde edilebileceğini söyler. Bir toplumun ahlakı ve ruhsal düzeyi ne kadar yüksek ise özgürlük ve eşitliğin refah ve saadetin de o oranda yüksek olacağına inandığını ileri sürer. Buna bağlı olarak Said Halim İslam'ın siyaset anlayışının, bu ilkelerin ve İslami ahlakın yön verdiği bir çerçeveden kötü duygulardan arınmış sosyal dayanışmanın ve iyi ahlakın var olduğu bir siyasi yönetim şekline işaret etmektedir.

153

Buradan hareketle siyasi yönetimi elinde bulunduran idareci İslam Hukuku'na ve yasalarına yani şeriata uygun hareket etmek zorundadır. İdareci İslam Ahlakı'na dayanarak kişilerin hürriyet ve eşitliğine saygı duymak ve bunları korumakla

¹⁵² Işık, *a. g. e.*, s. 48.

¹⁵³ Kara, İsmail, (1980), "İslam Dünyasının Gerileme Sebepleri", Fikir ve Sanatta Hareket, 14: 19-24.

yükümlüdür. Aksi halde yönetici ve yönetici kurumlar bütün üstünlük görevlerini kaybeder. Dolayısıyla yönetici kurumların idare görevleri son bulur.

3.3. İslam Toplularında Temel Haklar ve Eğitim

İslam toplumu, insanlar arasındaki özgürlük, adalet ve yardımlaşma ilkeleri üzerine kurulmuştur. Müslümanların temel görevleri ise bu esasları koruma ve geliştirmektir. Onların siyasi davranışlarını bu temel ilkelere gösterdikleri önem ilgi belirlemektedir. Müslümanlara, İslami açıdan en temel hak ve görevleri en özenli şekilde öğretilmelidir. Ayrıca Said Halim Paşa'ya göre dönüp kendinize baktığımızda ilerleme ve gelişmemizin önündeki engel ilim ve irfanımızın eksikliği olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle Said Halim Paşa toplumun ilerlemesi için öncelikle terbiye ve ahlaka, hemen ardından ise eğitim ve öğretimin gerekliliğine önemli bir rol biçer.¹⁵⁴ Eğitim ve öğretim, İslam'ın temel amaç ve yükümlülüklerine uygun bir şekilde gerçekleştirilmelidir. Yapılacak eğitim ve öğretimde klasik ve teknik eğitim her ne kadar çağdaş düzeye uygun olursa olsun, İslam'ın anlaşılmasına engel oluyor, İslam'ın anlaşılmasını kolaylaştırmıyorsa ya da İslami değerleri zıt geliyorsa çok da fazla bir değeri ve anlamı bulunmamaktadır.¹⁵⁵

Hükümetler, siyasi kurumlar ve toplumun zengin kesimleri, kendilerine emanet edilen gençleri sağlam bir ahlak ve yüksek bir amaçla donatmak da yükümlüdürler. Milletimizi ruhen ve ahlaken yüksek bir terbiye ile donatmak eğitimin en önemli görevi olmalıdır. İslami ölçütleri esas alarak, doğrudan doğruya İslam anlayışına ve gerçeklerine uygun olarak bu terbiye, dönemin ihtiyaçlarını da en mükemmel haliyle karşılayacak biçimde olmalıdır. Bir terbiye metodunun kıymeti, o metod sayesinde ulaşılmak istenen amaca göre ölçülür. Ulaşılmak belli bir amaç yoksa hakiki bir terbiye ve ahlak da olamaz.¹⁵⁶ İngiliz, Alman veya Fransız terbiye metodları iyi iseler, amaçları iyi İngiliz, iyi Fransız, iyi Alman yetiştirmek olduğu ve bunda hemfikir oldukları için iyidirler. Buradan yola çıkarak bir milletin terbiye yöntemi diğer bir millete uygun olma ihtimali yoktur. Batılı milletlerin kabul ettiği eğitim ve öğretim metodlarını incelediğimiz zaman, bu milletlerin her birinin, kendi

¹⁵⁴ Buhran-ı Fikrimiz, s. 10-11.

¹⁵⁵ Kara, a. g .e., s. 26.

¹⁵⁶ Kara, a. g .e., s. 26.

bireylerini insanların en iyisi ve en mükemmel bir Hristiyan var saydıklarını görürüz. Dolayısıyla her milletin kendi terbiye metotlarıyla ulaşmak istedikleri amaç her şeyden önce kendi milletlerine yöneliktir, yani millidir.

Said Halim Paşa'ya göre, iyi bir Müslüman yetiştirmenin anlamı; her bakımdan olgunlaşmış; yüksek bir anlayışa, yüksek bir İrfan'ı; kendi mutluluk ve huzurunu başkalarının felaketinde veya kendi yükselişini başkalarının alçalmasında aramayan iyi bir Türk, iyi bir Arap, iyi bir İranlı ve iyi bir Hintli meydana getirmek demektir. O zaman İslam ahlakının en önemli işlevlerinden biri gerek içlerinde yaşadığı toplumlarda mutluluğun kıymetli öğeleri, ilerlemenin ve gelişmenin gerçek temsilcileri olacak insanlar yetiştirmektir. Dolayısıyla en iyi Müslüman da hak ve sorumluluklarını en iyi anlayan, onları en güzel şekilde yerine getiren ve bunları en iyi şekilde savunan kişidir.¹⁵⁷

Said Halim Paşa, Müslüman aydınlarının önemli bir çoğunluğunun ne kadar siyasi kurum ve kuruluş varsa bunların tamamı veya bazı kesimlerini kendi ülkelerine getirmeye çalışmaktan başka bir şey düşünmediklerini ve memleketlerinin sosyal ve siyasi gelişmesini destekleyebilmek adına Batı'nın düşünce ve prensiplerini birebir uygulamaktan başka bir yolun olmadığına inanmış olmalarını ve bu durumun kendisine üzüntü verdiğini dile getirmektedir. Fakat Müslüman aydın kesimi için "Her yol Roma giderse", İslam dünyası içinde "Her yol Mekke'ye gider" gerçeğini bilmeleri gerektiğini ifade eder.¹⁵⁸ Bu ifade Batı toplumları ile İslam toplumlarının değerlerinin ve yollarının farklı olduğunu bilgisini bize verir.

Batı ve İslam dünyasının birbirinden farklı dünyalar olduğunu, her birinin başka bir istikamete olgunun başka bir kaderi takip etme ve insanlığın genel olarak gelişmesinde farklı görev ve sorumluluklarını yerine getirmeye mecbur olduklarını anlamalıdır. Nitekim her toplum kendine özel bir karakter barındırır. Bu karakterin mensup olduğu dinden doğduğu gerçeğini anlamamız gerektiğini ve batıların kendilerine has ihtiyaçlarını göz önüne olarak oluşturdukları sosyal ve siyasi kurumların ne kadar bize uyarlanma ya çalışılırsa çalışılsın bize uygun

¹⁵⁷ Işık, *a. g. e.*, s. 51.

¹⁵⁸ Buhran-ı Fikrimiz, s. 16.

olmayacağı gerçeğini değiştirmez. Said Halim'e göre milletlerin İşlamiyet'ten faydalanacak pek çok Şey vardır.

Said Halim Paşa'ya göre, İşlam'ın sosyal yapısı “bütünü ile Şeriat'ın tam hâkimiyeti esası üzerine” kurulmuş olup, gerçek İşlam toplumu, “bu hâkimiyete uyan ve bağlanan toplumdur.” Şeriat nedir? Sorusuna, Peygamber tarafından bizlere Allah adına tebliğ edilen, insanlığın mutluluğunu esas alan “ahlaki ve sosyal bir takım tabii gerçeklerin bütünüdür” şeklinde cevap verir. Said Halim Paşa, “Şeriat kanunlarının bütün kainata hakim olan tabiat kanunlarından farkı” olmadığını, “tabiat kanunlarında olduğu gibi, şeriat kanunlarının önünde de bütün insanların eşit” olduğunu, bu kanunlardan bütün insanların aynı hürriyet içinde faydalandığını ve bu hürriyetin yalnız “o kanunlara karşı göstermeye mecbur oldukları sayęı ve riayetle” sınırlandığını belirtmektedir.¹⁵⁹

Said Halim Paşa, bazı kesimlerin, kendi arzu ve isteklerine göre uydurdıkları ve içlerinden bazılarına kutsiyet atfetmek suretiyle, birçok insanı sindirip, onların üzerinde siyasi sosyal ve ahlaki kim baskılar kurarak oluşturulan sahte hakimiyetlerine İşlamiyet'in son verdiğini ifade etmektedir. İşlam'da tek Hakimiyet ahlaki gerçeklerin ve adaletin koruyucusu olan ilahi gücün, yani ilmin ve hikmetin hayata hakim olması olarak açıklanmaktadır. Bu ilahi gücün şeriatın başkası olmadığına vurgu yapmaktadır. O sadece ahlakın ve kuralların toplama getireceğim mutluluğun, gerçekçi ve sürekli olsa dahi, maddi ürünün eksik kalması açısından yetersiz olduğunu, sadece tabiat ve fizik kurallarına ait bilgilerle elde edilebilen maddi huzur ve saadetin de, toplumun bütün huzur ve saadeti, manevi bakımından da çok fazla eksik kalacağını belirtir.¹⁶⁰

3.4. Milli İrade ve Toplumsal Bilinç

Said Halim Paşa'ya göre İşlamiyet, sosyal kurumlar açısından diğer toplumsal düzenlerden tartışmasız bir biçimde daha üstündür; çünkü İşlam dininin teşkilatlanma kuralları, bizzat dinin kanunlarından, yani şeriatın kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte birçok Müşlüman aydın, artık Müşlüman toplumlarda şeriatın

¹⁵⁹ Bostan, *a. g. e.*, s. 226.

¹⁶⁰ Bostan, *a. g. e.*, s. 227.

egemenliği yerine ‘milli egemenlik’ ilkesinin benimsenmesini ve şeriatın Müslüman yöneticilerin ölçü ve ilham kaynağı olmaktan çıkarılmasını talep etmektedirler. Bu talebi doğru bulmayan Said Halim Paşaya göre, bu talep kabul edilse bile, daha önceki tecrübelerden açıkça görülebileceği üzere, İslam ülkelerinde uygulanması yapay olacak ve bir sembolden ibaret kalacaktır.¹⁶¹

Ona göre milli irade varlığını ve gücünü sayısal fazlalıktan alır, böyle olduğu için de bu hakka ve hikmete en az değer veren bir çoğunluğun kendi iradesini azınlıkta olan topluluklara zorla kabul ettirme hakkını tanımak demektir. Bütün bunlara rağmen tam ve gerçekten ortaya konulmuş bir milli iradenin değerini kabul etmemek veya küçümsemek doğru olmaz; zira milli irade, toplumsal bilincin çok değerli bir belirtisi olup kişisel iradelerin toplamını temsil eder. Bu bakımdan milli iradenin kullanılması hem hak hem de vazife olarak kabul edilmelidir.¹⁶²

Milli irade, nasıl tabiat karşısında, kudret ve hüküm sahibi olamayarak onun kanunlarına itaat etmek zorunda ise, manevi ve sosyal alanda da aynı şekilde hakimiyet iddiasında bulunamaz. Çünkü bu alanın kanun ve nizamlara uymak zorundadır. Ayrıca uyulması gereken sosyal ve ahlaki kanunların tespit edilmeleri doğa kanunlarının tespiti kadar kolay değildir. Sosyal ve ahlaki kanunlar, diğer insanların gözlemi ve akıl yürütme yollarıyla tespit edilemezler. Dolayısıyla milli irade ‘şeriatın ona işaret ettiği sosyal ve ahlaki kurallara saygı göstermeli ve bu kurallara boyun eğmelidir.’ Milli irade, tamamen yok saymanın da beraberinde getireceği problemleri düşünerek, ancak bundan sonra ikinci derece bir yere konumlandırılmalıdır.

Böyle bir egemenliğin, yani İslam hukukunun egemenliği ilkesinin doğurduğu sonuçlara gelince; Said Halim Paşa ‘şeriatın Hakimiyeti’ ilkesinin bütün Müslümanları ‘İslam kardeşliği’ ve ortak ülkü etrafında birleştirdiğini, sınıf ve parti rekabetlerini kesin bir biçimde ortadan kaldırdığını, hürriyet ve eşitliğe karşı bütün tepkileri bertaraf ettiğini ileri sürer. Dahası şeriatın hakimiyeti ilkesi, Müslümanların şeriat tarafından kurulmuş olan devletin meşruluğuna itirazlarını ortadan kaldırdığı gibi, ne şekilde olursa olsun devleti yıkma düşüncelerini de ortadan kaldırmaktadır.

¹⁶¹ Bostan, *a. g. e.*, s. 227.

¹⁶² Bülbül, *a. g. e.*, s. 87.

Zira şeriatın hakimiyetini kabul eden Müslümanlar, şeriatın hakimiyetinde ‘devleti temsil ve kanunları tatbik etme yetkisi’ sadece ehil olanlara verileceği için, adaletsizliğe, yolsuzluğa ve kötülüğe son verecek başka bir yol arayışı içine girmezler. Tarihin seyri içerisinde ‘Şeriat’ın cemiyete hakimiyeti, öyle bir sosyal yapı kurulmasını sağlamıştır ki, bu yapı insana fert ve toplum olarak gerçek bir mutluluk temin etmek için gerekli olan şartların tamamını karşılar ve bu sosyal yapının tam bir hürriyet içinde gelişip ilerlemesine engel olabilecek her ne varsa onları ortadan kaldırır. Said Halim Paşa, ‘Şeriat’ın, çok kısa bir zaman içinde, hiç yoktan bir sosyal nizam, hayret edilecek bir medeniyet meydana getirdiğini, yüz yıllarca insanlığı ilim, hikmet ve adaletin ışığı ile aydınlattığını ve ‘sosyal, ahlaki ve maddi bakımlardan benzeri görülmemiş bir refah ve saadet içinde’ yaşattığını ifade eder.¹⁶³

Said Halim Paşa, iki asırdan beri İslam medeniyetinin içinde bulunduğu gerilemenin nedenlerini soruyor ve bu sorulara cevaplar arıyor. Bu soru acaba ‘Müslümanları yaşamaları gerektiği gibi yaşıyorlar mı?’ biçiminde de sorulabilir. Ona göre Müslümanlar yükseliş devirlerinde olduğu zamanlarda dinlerine oldukça bağlı bulunuyorlardı. Fakat gerilemenin sebebi Müslümanların, İslami görev ve sorumluluklarını eskiden olduğu gibi iyi anlayamamaları ve yerine getirememeleridir.¹⁶⁴ Ayrıca aydınların yanlış tutumları ilerleme adına vicdan ve düşüncelerde çeşitli bunalımlara yol açmıştır. Bu bunalımlar ise ülkeyi karanlığa sürüklemeye başlamıştır. Dahası kendinden olmayanı dışlama gibi bir bakış açısı ve düşünceleri ötekileştirmeye ve değersizleştirmeye yönelik tavır ve tutumlar toplumun gerilmesine ve kutuplaşmasına yol açmıştır. Bu tutumun sonucu olarak insanlar kendi toplumlarından yabancılaşmıştır. Ortaya çıkan tablo ise karşı tarafların birbirlerine güvenmediği ve güveni sağlanmasının da bir hayli zorlaştığı bir tablo olarak karşımıza çıkar.¹⁶⁵ Dolayısıyla bu durum toplumsal bütünlüğün ve iradenin zamanla zayıflamasına ve daha ileri boyutlarda bozulmasına sebep olur.

Toplumsal bütünlük ve iradenin bozulması, Osmanlı'dan Avrupa'ya ilim irfan öğrenmek için gönderilerin gençler oranının ilim irfanını öğrenmek yerine ise yaşam

¹⁶³ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 242-243.

¹⁶⁴ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 244.

¹⁶⁵ Işık, *a. g. e.*, s. 53.

tarzlarını ve oradaki pratikleri öğrenip, geriye geldiklerinde bambaşka tavır ve tutum içinde olmaları bu bozulma ve kutuplaşmayı daha da derinleştirmiştir.¹⁶⁶ Bu kutuplaşmalar kendinden olmayanı dışlama ve kabul etmeme durumuna evrilerek toplumdaki hoşgörü ve anlayış ortamına da ciddi zararlar vermiştir. Aydın kesimlerin ve yöneticilerin bu kutuplaşmalardan dolayı kendi misyonlarını yerine getiremez oluşu, halkla çatışarak bağlarının iyice zayıflaması, Müslüman toplumların sağlık içinde kalmasına sebebiyet vermiştir.¹⁶⁷ Dolayısıyla dünyadaki gelişmelerden uzak kalan toplum, bilim ve düşünsel olarak ciddi manada eksiklik içinde kalır. Bu eksiklik ve sağlık durumu kendini birçok alanda göstermiştir. Bu duruma edebiyatımız da dahildir.

Said Halim Paşa, edebiyatımızda görülen Batı tesirini, kendi birlik beraberliğimizi ve milli bir ruhu yakalayamamamızın hazin bir neticesi olarak görür. Günümüzde de bu durumun artarak devam ettiğini, felsefe/düşünce, edebiyat, sanat, sinema ve müzik gibi alanlarda milli bir ruh yakalayamadığımızı rahatlıkla görebiliyoruz.

1918 yılında yayımlanan *İntihat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye* isimli eserinde, gerilemenin sebebi olarak 'İslam dünyasındaki ahlak ve zihniyetin değişmesini' gösterirken, 1921'de yayımlanan *İslam'da Teşkilat-ı Siyasiye* adlı eserinde İslam dünyasındaki gerilemenin sebebini 'maddi şartların bozulmasından kaynaklandığını' yani sebebin iktisadi meseleler olduğunu belirtir. Başka bir ifadeyle gerilemenin nedeni, sosyoekonomik ve kültürel bozulmadır. O halde ne yapmalı? Yapılacak şey şudur: Müslümanların ciddi bir çaba ve azimle çalışarak tabiatın sırlarını keşfetmesi. Şeriat kuralları, Müslümanlara sosyal ve ahlaki mutluluk sunmaktadır; ama bunun yanında Müslümanların kabul edilebilir düzeyde bir maddi refah elde etmeleri de gerekir. Maddi güç ve refah için doğada bulunan nimetlerden faydalanılması gerekir; bu da ancak doğayı yöneten

¹⁶⁶ Işık, *a. g. e.*, s. 54.

¹⁶⁷ Işık, *a. g. e.*, s. 54-55.

kuralları iyice öğrenmek ve bu kurallardan meydana gelen bilimsel gerçeklere sahip olmakla gerçekleşebilir.¹⁶⁸

Said Halim Paşa'ya göre, İslam dünyasının çöküşten kurtulması için kendinde eksik olanı, yani ilim ve fenleri bir an önce durmadan kazanması ve elde etmesi gerekir. İslam dünyası içinde bulunduğu halden ancak bu sayede kurtulabilir. Başka bir ifadeyle Şeriata ilaveten ilim ve “fen”in eşlik edeceği bir hayatı egemen kılarak. O, bu ilim ve fenlerin bugün itibariyle Avrupa'da bulunduğunu ve bir an evvel alınması gerektiğini vurgular.

Osmanlı'nın Batı'dan alması gereken şeylerin İlim ve fenle sınırlı olduğunu, dahası ilim ve fenle sınırlandırılması gerektiğini; ancak bundan iktisat, çalışma ve sermaye usullerinin ve bunlarla ilişkili olan müesseselerin bütünüyle, tıpkı batıda olduğu şekliyle alınması gerektiği gibi bir sonucun çıkarılmaması gerektiğini ısrarla vurgular. İktisadi meselelerimizi çözmek için fıkhı başvurmaktan başka bir çare olmadığını söyler. İslam dünyasının kurtuluş yolunun bütün sosyal ve siyasi hayatını İslamiyet'in değişmez ve ebedi gerçekleri temelinde kurmaktan ibaret olduğunu belirtir. Bu yolun dışında herhangi bir yolun izlenmesi, Batı'nın, İslam dünyasını devamlı bir tutsaklık halinde yaşamaya mahkum edeceği sonucunu doğurur. Başka türlü düşünmek büyük bir yanlgı olacaktır.¹⁶⁹

Said Halim Paşa, şeriata kurallarına göre yaşayan ve bu kurallara bağlı olan İslam toplumlarının kendilerine yüklediği ahlaki ve sosyal görevlere bütün toplum olarak uyulması ve saygı gösterilmesinin kontrol edilmesi görevinin de yine bütün toplum olduğunu düşünür. Buradan hareketle yönetimi denetleme hakkının kişilere ait İslami bir vazife olduğu sonucuna ulaşılır. Buna dayanarak O, İslam toplumlarında siyasal sistemlerin ancak milleti temsil etme suretiyle oluşturulabileceğini ve bu temsilin Avrupa'dakinden tamamen farklı olması gerektiğini ileri sürer.

¹⁶⁸ Kara, İsmail, (1980), “Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri”, Fikir ve Sanatta Hareket, 11- 12: 18-23.

¹⁶⁹ Kara, İsmail, (1986), Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, I, İstanbul: Dergah Yayınları. s. 95.

3.5. Yönetimde Sosyal ve Siyasal Düzen

Said Halim'e göre, İslam'ın siyasal düşünceleri yine İslam'ın sosyal prensiplerinden doğar. Dolayısıyla siyasette çeşitli parti ve sınıflar arasındaki mücadele ve muhalefetlere izin verilmez. Siyasi dengenin sağlanması için idare edenler ve idare edilenler arasındaki ilişkiler belli bir ölçüde sınırlandırılmaktadır. Bu nedenle İslam, insanlara belirli bir idare şeklini zorunlu kılmadı; İslam'a göre hak, özgürlük ve görevlere riayet etmek ve saygılı olmak şartıyla ihtiyaçlar hiyerarşisine göre hükümetin yani siyasal sistemin oluşturulmasında toplum özgürdür.¹⁷⁰

Eşitlik, özgürlük ve dayanışma temelinde oluşturulmuş bir sistem İslam'ın ilkelerine sadakat gösterdiği ölçüde adil bir toplumsal nizam oluşturur. Maddi dünyanın temel ilkeleri varsa manevi dünyanın da aynı bu şekil ilkeleri vardır. Maddi varlık alanında yapılan keşifler ölçüsünde varlıkla doğru ilişki kurmak mümkünse ve bu ilkeler kabul ediliyorsa, ahlaki düzlemde toplumsal ilişkilerimizi demeye göre şekillendirmemiz gerektiği konusunda da manevi dünyanın bir takım ilkeleri de bulunmaktadır. Bunlar değişmez ilkelere ve aynı zamanda bizim toplumsal yaşamımızı şekillendirmede bize referans kaynağı olarak şeriatin var olduğunu söyler. Şeriatın bize vaaz ettiği ilkeler fizik dünyadaki gibi insan deneyimleri üzerinde değişmez yasaları vardır. İnsan tabiatla doğru ilişki kurabilmek için fizik yasalarını nasıl bilmesi gerekiyorsa insanlarla doğru ilişkiyi kurabilmesi ve toplumsal düzenin refah içerisinde sürdürebilmesi için ona dair yasaları da bilmesi şarttır. O ebedi yasaları ise bize şeriat verir.¹⁷¹

Kozmik varlık alanında insanlar nasıl işitse o yasalara gösterdikleri saygı ve bağlılıkla birlikte şeriatın de eşit şekilde yararlanmanın özgürlüğüne, eşitliğine ve sorumluluğuna sahip olmalıdırlar. Egemenlik şeriatın doğal gözeticisi olan ilahi ilkeleri bilmek ve onun hikmetlerinin hayatımıza hakim kılmak gerekir. Bu ilkeler ise doğal üstü ya da ruhani ilkeler değildirler. Doğal bir İslam toplumunun ahlakı ve toplumsal yasaları doğal fitri yasalar olarak benimseyen bir toplumun şeriatın mutlak egemenliğine dayanan bir toplumdaki başka bir şey olmasının mümkün değildir. Buna

¹⁷⁰ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 167.

¹⁷¹ Işık, *a. g. e.*, s. 62.

ilişkin olarak Batının varlık alanının bilgisine vakıf olup manevi alanın bilgisini ihmal etmesi onları zalim ve sömürgeci toplumlar oluşturmalarına sebep olmuştur. Müslümanlar ise maddi alanı ihmal ettiği için zayıf düşüp sömürge haline gelmişlerdir.

Said Halim Paşa'ya göre insanın hiçbir doğal hakkı yoktur. İnsan varlığı anlama ve tanıma Dolayısıyla kendi kavramlarını bulma yetisiyle doğar. Maddi ve manevi bünyesinin bağlı olduğu yasaları gözleme, kavrama ve onlara uygun davranma yeteneği ile insan varlıkla ilişkisini barış ve refah içerisinde koruma imkanını elde eder. Görevini yerine getirdiğinde hem ahlaki ve toplumsal görevlerini yerine getirmiş olur, hem de özgürleşmiş olur. Özgürlük emek ve sorumluluğun sonucu olarak ulaşılmış bir şey olarak karşımıza çıkar. O halde bu Özgürlüğün Değeri onun yerine getirildiği görevlerin doğasında bulunan ahlaki ve toplumsal değerlerin yükümlü olduğu o insanlar tarafından şekillendirildiği topluluğa sistemlerin önünü açarak özgürlüğün de alanını genişletmiş olur.¹⁷² Aynı zamanda şeriatın temel ilerlerini hakkıyla yerine getirilmesi ve denetlenmesi gerekir. Hem Müslümanlığın dinamiklerini yerine getirilmesi hem de şeriatın öngörüsüne göre düzenlenmiş siyasal işleyişe saygı göstererek ve onun da denetlenmesi gerekir. Bu yönetimi denetleme mekanizmasını oluşturur. Gereken gücü ise devletini dayanak noktası olan millet temsilini alır. Denetim ise kurumsal olmalıdır. Aynı ideallere ait bir milletin yönetimi de bu idealle aynıdır. Devletin milletin idealinden başka bir ideal olamaz. Ancak aynı idealleri tahakkuk ettirme konusunda daha farklı düşünceler olabilir. O da bir işi daha iyi nasıl yapabiliriz şeklinde ortaya çıkan düşünce farklılığı olabilir. Bu durum ise bir yaratıcı gelirim olarak düşüncenin Kendini yeniden üretmesini sağlayan Bir zemin oluşmasına imkan verir. Müslümanların sistemi bir dayanışmanın sonucu olmalıdır. Halk bir parlamento amacıyla temsil edilmelidir. Parlamento aynı zamanda denetleme organı olmalı fakat yasama organı olmamalıdır.¹⁷³

Yasama Hakkı Paşa'ya göre, İslam toplumunda kanunlar “Şeriat’ın ruhuna vakıf” kişilerden oluşan bir heyet tarafından yapılacaktır. Bu heyet “faziletleriyle,

¹⁷² Işık, *a. g. e.*, s. 66.

¹⁷³ Işık, *a. g. e.*, s. 66-68.

tecrübeleriyle, ilimleriyle milletin hürmet ve itimadını kazanmış mütehassıslar”dan oluşacaktır. Bunlar hukuk âlimlerinden oluşan bir heyettir. Bu âlimler heyeti, “millet meclisi gibi bağımsız olacak ve Şeriat’ın mutlak hakimiyetini sağlamlaştırmak ve devamlı kılmak” için görev yapacaktır. O’na göre, Hukuk âlimlerine (Fukuha’ya) yaptırılmayan kanunların adaleti temsil Etmesi mümkün değildir; bunlar olsa olsa zorbalığı temsil ederek toplumda huzursuzluğa yol açacaklardır. Çünkü bu tür kanunlar, güçlülerin zayıfları ezmesine, zayıfların da zulümden kurtulmak için kanunlardan kaçmasına veya kanunları tanımamaya zorlayacaktır¹⁷⁴ Bu nedenle her toplum kendi kurallarını, kendi problemlerini çözecek biçimde kendi kültür ve değerlerine göre üretmek durumundadır.

Mukallidliklerimiz adlı eserinde, toplumsal sorunlarımız da Batı’ya karşı duyduğumuz hayranlığın, gerçekten kendimizi Batılı tarzda Demokratlaştırmak arzusundan kaynaklandığını olduğunu söyler. Aslında bakıldığında millet olarak gerçek bir demokrasi içinde yaşayan gerçek anlamda demokratik bir millet olduğumuzu unuttuğumuzu belirtir. Said Halim Paşa’ya göre örnek almak istediğimiz Batı demokrasi tecrübesi oldukça yenidir. Oysa Osmanlı demokrasisinin, kökleri sağlam ve kapsamlı bir sosyal durumdan meydana gelmiş ve fiilen yaşanılan hayat prensiplerinin mantıksal sonucundan çıkarılmış bir demokrasi anlayışı olduğunu ifade etmek mümkündür.¹⁷⁵ Bu demokrasinin, tarih boyunca gerçekçi kökler kazanarak bugünlere ulaşmış olduğunu, Türklerin tarihsel bir eseri olduğunu, Türk toplumunun da bu tarihsel süreklilik dolayısıyla birbirine bağlı olduğunu bilmek gerekir. Said Halim, bu tarihsel sürekliliği sağlayan bağların ve bağlantıların kesintiye uğramaması gerektiğini, bağların kesilmesinin Türk toplumuna felaketten başka bir şey getirmeyeceğini ileri sürer.¹⁷⁶

Said Halim Paşa’ya göre, doğal şartlar altında oluşmamış ve olgunlaşmamış, vatanının siyasi ve sosyal hayatına özgür hak ve iradesi ile katılmamış olan bir millet, siyasi sosyal ve ahlaksal vazifelerini yerine getirme zamanı geldiğinde birçok hataya düşmeye mahkumdur. Çünkü neyin neden yapılması gerektiği anlaşılmamış ve içselleştirilmiş, üstünkörü, inançsızca yapılan bir davranış olacaktır. Bir insan

¹⁷⁴ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 277.

¹⁷⁵ Işık, *a. g. e.*, s. 72.

¹⁷⁶ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 279.

yaptığı bir şeyi neden yapması gerektiğini tam olarak anlamamış ve içselleştirmemişse o işi tam anlamıyla ve layığı ile yerine getirmesi ya da eksiksiz yapması beklenmez. Bu hatalara düşmemenin ve bu hataları önlemenin tek yolunun başkalarının deneyimlerine başvurmadan önce iyi ya da kötü az veya çok kendi deneyimlerinden yararlanmak olacağını düşünür.

Said Halim Paşa'ya göre; Batı toplumlarında bulunan sınıf ayrımı ile İslam toplumunda ki sınıflandırma birbirinden çok farklıdır. İslam sınıf farklılıkları sadece ahlak ve düşünce seviyesindeki farklılıklarla oluşabilir; yani insanların doğuştan ya da maddiyata bağlı olarak herhangi bir sınıfa ayrılması mümkün değildir. İslam'da sınıf farklılıkları insanların kendilerini yetiştirmeleri bilgi ahlak iyilik ve yetenek gibi unsurlarla sadece ortaya çıkabilir. Bu ise insanlar arası eşitlik durumuna aykırı değildir. Şöyle ki insanlar insan olma hakkı bakımından İslam'a göre her zaman eşittir. Eşitlik adalet ve dayanışma düşüncesi bu sınıf arasındaki ilişkileri tespit ve tanzim ederek İslam kardeşliğini esas alarak bu farklı sınıfları birbirlerine yaklaştırmaktadır.¹⁷⁷

İslam toplumlarında yönetimin kaynağı şeriat yani İslam hukukudur. Yönetim ise şeriatın uygulayıcısı ve yürütülen uygulamanın denetim mekanizmasıdır. İslam'da yönetimin görevi halkına mümkün olan en iyi refah ve mutluluğu sağlamaktır. Bu nedenle yönetimin bu refah ve mutluluğu sağlayacak kadar güçlü ve donanımlı olması lazımdır. İslam toplumunda yönetimin güçlü ve etkili olabilmesi için bu güç ve etkinliği sağlayan bütün hak ve özgürlüklere sahip olması gerekir. Yani yönetim gücü tek bir kişide toplanmalıdır. Bunun sebebi ise hak ve ayrıcalıklar bölünerek ayrı kişilere veya farklı siyasi kollara verilecek olursa herhangi bir konuda bir fikir ayrılığı bir çatışma yaşamak kaçınılmaz olur. O halde yönetim güçsüz ve yetersiz duruma düşer.¹⁷⁸ Yönetimi güçsüz ve yetersiz olması ise topluma ciddi anlamda zarar verir ve istenilen refah ve mutluluğa ulaşmak mümkün olmaz. Bunları göz önüne alarak Said Halim, başkanlık sistemini önerir. Bu başkanlık sisteminde başkan halkın oylarıyla seçilmelidir. Çünkü başkanlık mevkiine en uygun kişiyi bulup geçirmek halkın en

¹⁷⁷ Işık, *a. g. e.*, s. 78.

¹⁷⁸ Işık, *a. g. e.*, s. 79.

temel görevidir. Dolayısıyla halkın seçme özgürlüğü bu görevi gereği doğal bir hak olur. Halkın oyları ile seçilen başkan yönetim gücünün en büyük mevkiinde yer alır. Başkanı vekil ve temsilcilerinin en doğru şekilde hizmet verebilmeleri için gerekli olan hak ve yetkileri onlara vererek başkanlık görevini yerine getirir. Devletin başkanı siyasi yapının düzenleyicisi olduğundan dolayı bu yapının en mükemmel şekilde işlemesine ön ayak olmak, çeşitli güçler arasındaki uyum ve dengeyi sağlamak, buluşlar arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak ve sistemin aksamaması için gerekli adımları atmak başkanın en önemli görevlerindedir.¹⁷⁹

Devlet başkanı, şeriatın egemenliğini milli iradenin onayıyla temsil ettiğinden dolayı Hem kendisi hem de atadığı görevliler şeriatın kurallarına ve milletin temsilcilerine karşı sorumludurlar. Sistemin uygulayıcı gücünün başı olan devlet başkanı, Millet Meclisi'ne ve yasama organlarına karşı olan sorumluluğu İslam siyasi sisteminde bu şekilde sağlanmaktadır. Devlet başkanı ve uygulama gücünün başarısız olması halinde, başkanı hesaba çekecek olan yalnız şikayetlerini dile getirmekle sınırlı kalacak bir meclis değildir. Seçimle kendisine verilen bu yüksek vazifeye layıkıyla yapamayan devlet başkanından şikayetçi olacak olan halktır. Halkın şikayetleri doğrultusunda İslam hukukçuları kendisini dinler gerekli görüldüğü takdirde hükümet başkanının, dolayısıyla hükümetin düşürülmesi ne karar verir.¹⁸⁰

Said Halim Paşa'nın siyasi partilerle ilgili görüşlerine bakınca, Partiler ise batıdaki gibi sınıf ayrımlarının çeşitli oluşumlarından meydana gelen partiler gibi değildir. Şeriatın öngördüğü kuralları uygulamadan, fikri farklılıkların temsil edildiği partiler olmalıdır. Yani ideallerde herhangi bir farklılık olmayan Fakat bu ideallerin uygulanmasındaki farklı düşüncelerin oluşturduğu partiler şeklinde olmalıdır. Partilerin görevi mevcudu korumak ve iyileştirmektir.¹⁸¹

Yargı ise şeriatın belirlemiş olduğu kurallara göre karar veren bağımsız bir mekanizma görevinde olmalıdır. Müslüman entelektüeller sürecin doğru işlemesi için

¹⁷⁹ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 275.

¹⁸⁰ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 276

¹⁸¹ Işık, *a. g. e.*, s. 81.

büyük bir mücadele vermelidirler. Bu kolay bir mücadele değildir. Fakat bu vazifenin zor olduğu mütefekkir kişi üzülmemelidir. Bu sorumluluk birçok birikim sebat ve cesaret gerektirir. Bu durum insanlarda başlangıçta imanını temele almalıdır. Daha sonra zorluklar karşısında dayanarak sebat etme yetisi de bilgi birikimi elde etmesiyle bu kişinin imanı da artar. Mücadelenin büyüklüğü imanın da sarsılmazlığını artırır. Bu sorumluluk sağlam bir imana ve hikmete sahip olmalarına olanak sağlar. Bu temelden bakılınca Said Halim Paşa, niçin geri kaldık sorusunu yanlış bulur. "Niçin biz Müslümanlar olarak dinimizde var olan sonsuz nimetlerden istifade etmiyoruz." sorusunun sorulması gerektiğini. Düşünür çünkü dinimiz maddi ve manevi anlamda büyük bir refahı hali hazırda zaten barındır.¹⁸² Bunun dışında izlenebilecek herhangi bir yol İslam dünyasını batının saldırılarına maruz bırakacak ve bunun sonucu da sürekli olarak esaret içinde yaşamaya mahkum olmak olacaktır. O, bu durum içine girmemek ve kendi yolunu izlemek büyük bir sabır, azim, cesaret ve finans istediğini, ancak böyle yüksek ahlaki özelliklere sahip olan fikir adamları tarafından kazanla bileceğini, aksi halde bu özellikleri taşımayan fikir adamlarının herhangi bir varlık iddiasında bulunma haklarının olmadığını önemle vurgular.¹⁸³

3.6. Sosyal Hayat, İlim ve Fıkıh

Said Halim Paşa, sosyal dayanışma, sosyal ve ekonomik gelişme, sosyal değişme, modernleşme, toplumsal çözülme, kültür yabancılaşması, düşünce buhranı ve kurtuluş gibi kavramlar üzerinden İslam dünyasının içinde bulunduğu sorunlara çözüm önerileri getirmeye çalışmıştır. Onun bu çerçevede kullandığı en önemli kavramlardan birisi, ‘tenasüt’, yani dayanışma kavramıdır. ‘Dayanışma’yı İslami ve milli dayanışma olarak iki farklı biçimde, ama iç içe değerlendirmektedir. ‘İslami dayanışma’ ile ‘İslam Birliği’ni kastetmektedir.¹⁸⁴

Said Halim Paşa’nın İslami ve sosyal dayanışma yanında önem verdiği bir diğer kavram ‘tekamül’, yani ‘gelişme’ kavramıdır. Sosyal olgunlaşmayı ahlaki olarak, ekonomik olgunlaşmayı ise teknolojik anlamda bir ‘gelişme’ olarak

¹⁸² Işık, *a. g. e.*, s. 86.

¹⁸³ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 285.

¹⁸⁴ Işık, *a. g. e.*, s. 89.

ele almaktadır. Ayrıca siyasi bir gelişme olarak bahseder. Bu türden bir gelişme sosyal gelişmenin bir parçasıdır ona göre. Çünkü bir milletin sosyal anlamda gelişmesi siyasi anlamda gelişmesi ile doğrudan ilişkilidir. İnsanların sosyal ve siyasi hayata serbestçe katılabilmeleri siyasi gelişmenin ön şartıdır. İslam toplumlarında görülecek olan yenileşme ve modernleşme hareketlerinin milli ve ahlaki değerlere bağlı olarak, geniş çaplı ve sağlam bir değişim olarak gerçekleşmesi gerektiğini dile getirmektedir.

Said Halim Paşa'ya göre Batı toplumları sadece teknolojik ve maddi alanda kendini geliştirmiştir. Ona göre 'modernleşme', toplumların kendi kültür ve düşünce dünyasını yenilemesi ve geliştirmesidir. Batı'dan alınması gereken sadece bilim ve teknik alanındaki önemli gelişmelerdir. Onun dışında sosyal ve siyasi anlamda batının herhangi bir özelliğinin taklit edilmesini yanlış bulmakta ve buna şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü İslam dini, insanlara dini öğütler dışında sosyal bir dünya görüşü de sunmaktadır. Bu görüş çerçevesinde kendini geliştiren bir milletin başka bir milletin sosyal ve siyasi dinamiklerini taklit etmeye ihtiyacı yoktur ve olmayacaktır. Dolayısıyla her medeniyet kendi değerlerinin çerçevesinde oluşturulacak kendi kimliklerine sahip olurlar.¹⁸⁵

Biz sosyal anlamda birçok probleminizin farkında değiliz ve bu nedenle de herhangi bir problem veya sıkıntı yaşandığında nereye bakmamız gerektiğinden bir haberiz. Oysaki dini ve ahlaki vazifelerimizi iyi yerine getirmiş olsak yaşanan birçok sıkıntı asla ortaya çıkmazdı. Fakat yaşanan her sıkıntıda kurtuluş maddiyatta aranmıştır. Hal böyle olunca Batı'nında içine düştüğü maddecilik hatasına biz de düşmüş oluyoruz. Öyle ki Husserl de Avrupa'nın bir kriz içerisine girdiğini düşünür.¹⁸⁶ Bu durumun sebepleri ise ona göre iki tanedir. Husserl göre felsefe ve Avrupa'da bir kriz söz konusudur. Bu krizin sebeplerden birincisi; Avrupa insanlığının felsefi 'ide'sinin erekbilimsel, yani teleolojik tarihsel kaynaklara göre aydınlatılması; ikincisi ise on dokuzuncu yüzyılın sonundan başlayarak krizin nedeni felsefenin ve onun dalları olarak tek tek model birimlerin iş görmemesinin, başka bir ifadeyle ide olarak Avrupa tarihine katkıda bulunması

¹⁸⁵ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 287.

¹⁸⁶ Said Halim Paşa, *a. g. e.*, s. 288.

gereken yüksek insan tipine normatif bir yön verecek ilgili meslek etkinliklerinin işlemez olmasıdır.¹⁸⁷ Yunan felsefesinin ortaya çıkması ile birlikte tüm Avrupa toplumlarında etkili olan bir son gerek, sonsuz bir ideale, felsefeye dayalı bir ‘insan ve insanlık ideali’ durumu ortaya çıkmıştır. Bu fikir bütün kültürlerde bir değişim başlatmıştı. Felsefi aklın insanda bulunması ve felsefi akıl yürütmenin uygulanması başka bir şey bunun tarih içinde geliştirilmesi başka bir şeydir. Fizikalizm, objektivizm, natüralizm, pozitivism gibi görüşler aklın başarılarının, aklın bilincinden koktuğunun belirtisidir.¹⁸⁸

Doğa ile aklın birleştiğinin adı ise tindir. Aslı tinsel olan bilimsel bakış açısının ürünlerini ‘doğanın kendisinde varmış gibi düşünmek, bilimlerin krizine yol açmıştır; bilimlerin krizi ise bütün insanlığın krizi demektir. Husserl’in içinde yaşadığı I. Dünya Savaşı’nın bunalımları da bu krizin alanına girer. Topyekün savaş ideolojisi dünyanın ve insanların toptan fizik varlığına indirgenmesi ve ciddi ölçüde yok edilmeye çalışılmasından başka bir şey değildir. Yunan kültüründen kalan değerli bazı ilkeleri değerlendiremeyen Avrupa, böylece egoizm elinde bölünür. Çünkü bilimlerinin temeli unutulmuştur.

Husserl’e göre, bugünkü krizinden Avrupa’nın yeni bir dönüşümüyle, yani Avrupa bireylerinin kendi anlam temellerine yeniden dönüşü ile mümkündür.¹⁸⁹

Farklı bir tabandan farklı bir dünya görüşünden gelen birinin başka bir dünya görüşünü, o kişiyle aynı temelde benimseyip yaşaması mümkün değildir. Benzeri ya da taklidi olsa bile pratik hayatta bir ve aynı sonucu alamazlar.

Husserl bu durumu şu şekilde ifade eder:

Avrupa’nın içinde bulunduğu varoluş krizden yalnızca iki çıkış yolu vardır. Avrupa’nın yaşamın akılcı anlamına yabancılaşarak batışı, tin düşmanlığı ve barbarlıkla son buluşu, ya da aklın doğalcılığı kesin bir şekilde kahramanca yenmesi yoluyla felsefenin tininden Avrupa’nın yeniden doğuşu. Avrupa’yı tehdit eden en büyük tehlike yorgunluktur. Bu tehlikeler tehlikesine karşı “iyi Avrupalılar” olarak sonsuz bir savaştan çekinmeyen bir yüreklilikle savaşırsak, o zaman inançsızlığın yok edici yangınından, Batı’nın insanlık görevi karşısında duyulan duraksama ve kuşkunun için için yanan ateşinden,

¹⁸⁷ Husserl, Edmund, *Avrupa İnsanlığı’nın Krizi ve Felsefe*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.19

¹⁸⁸ Husserl, *a. g. e.*, s. 20.

¹⁸⁹ Husserl, *a. g. e.*, s. 23-24.

*büyük yorgunluğun küllerinden yeni bir yaşam içselliğinin ve tinselleşmenin Phoenix'i yükslecek ve büyük, uzak bir insan geleceğinin yapıtaşı olacak: çünkü yalnızca tin ölümsüzdür.*¹⁹⁰

Husserl, bu cümleleriyle maddeciliğin bir şey kazandırmayacağını, tinsel olanın gerçek yaşamı sunabileceğinin önemini ortaya koyar.

Medeniyetler arasında gerekli olan alışveriş bilim teknik ve teknoloji alanında olmalıdır. Sosyal, kültürel ve siyasi alanda başka bir toplumu taklit etmeye çalışmak, o Millet'in ne sorunlarını çözmesinde ne de ilerlemesinde faydalı olacaktır. Said Halim Paşa, Batı'nın hakim olan ahlak ve siyaset anlayışına hayranlık duyan dönemin aydınları gibi bir hayranlık veya taraftarlık sergilememektedir. Tarihini ve sosyo-ekonomik gerçeklerini bilerek iyi bir değerlendirme yapmamız ve herhangi bir yarış ya da kıyaslama içine girmememiz gerektiğini savunmaktadır. Aksi halde Batı'yı her anlamda taklit etmeye çalışarak sorunlarımızı çözmek yanı sıra kendi değerlerimizden de kopmuş oluruz. Bu manada kültür yabancılaştırılması ilk defa ortaya atan kişi de 'Said Halim' olarak kabul edilmektedir.

Said Halim Paşa, bir toplumun önce kendi iç dinamiklerini iyice öğrenmesi gerektiğini ondan sonra eğer istiyorsa diğer medeniyetlerin dinamiklerini öğrenmesi gerektiğini önemle vurgulamaktadır. Bu farklı dinamikleri öğrenme konusu ise bir taklidi işaret etmemektedir. Kendi toplumunu kültür ve değerlerini tanımayan bir millet'in farklı toplumların kültür ve değerlerini öğrenme gibi bir girişimde bulunmaları onları ruhen ve fikren bir karmaşaya sürükleyeceğini düşünmektedir. Çünkü kendi toplumunu çözümleyememiş bir millet'in başka toplumları çözümlemesi mümkün görünmemektedir. Osmanlı'daki içine düşülen düşünce buhranının da asıl sebebi tastamam budur: kendimizi, kendi değer dünyamızı tanımamaktır. Bunun yolu ise İslam'ın temel ilkelerini iyi anlamak, bu ilkelerin gerekliliklerini layıkıyla uygulamaktan geçer.¹⁹¹

¹⁹⁰ Husserl, *a. g. e.*, s. 94-95.

¹⁹¹ Işık, *a. g. e.*, s. 92.

İslam'ın inanç esasları, sosyal ve toplumsal alanda ahlakın temeline “iyi” kavramını oturtmanın gerekli olduğunu söyler. Dolayısıyla ahlaki ve sosyal yapının İslami temeller üzerinde oluşması, doğru bir siyasi yapılanmayı da beraberinde getirmektedir. İçerisinde bulunan buhranın çözümü ve toplumsal olarak ilerlemenin tek yolunun ‘İslam'ın esas ve şartlarını zamanın şart ve koşullarına cevap verebilecek şekilde yeniden yorumlanması ve uygulanması’ şeklinde olması gerektiğini ileri sürer Said Halim Paşa.¹⁹²

Said Halim Paşa'ya göre; sosyal bilimler ve ahlak alanında insan düşüncesinin ortaya koyabileceği en önemli ve en mükemmel ilim fıkıh ilmidir. Dahası fizik bilimi alanında deney yöntemi ne ise, sosyal ve ahlaki ilimler alanında da fıkıh odur. İslam dünyasının aradan yüzyıllar geçmiş, yabancı hakimiyeti altında kalmış ve bu süre zarfında da binlerce devrimin istilasına uğramış olmasına rağmen hala sapasağlam ayakta durmasının en önemli sebebi fıkıh ilmidir.

Müslüman toplumlar her ne kadar birçok yönden çöküş yaşamış veya Batı toplumlarından bazı alanlarda geri kalmış olsalar da, tamiri ve telafisi mümkün olmayan sosyal ve ahlaki çöktürlere hiçbir zaman kendini kaptırmamışlardır. Bu yüzden bütün teşkilat ve iktisadi esaslarımızı büsbütün şeriatın hikmet ve ruhuna uygun bir şekilde koymak için başvuracağımız tek ilim fıkıh olmalıdır.¹⁹³ Said Halim Paşa'nın fıkıh anlayışı, Cemaleddin Efgani, Muhammed Abduh ve takipçileri ile bir ve aynı değildi. Abduh tarzındaki Mısır modernistleri İslam'ın özsel yeterliliğinden şüphe duyarken, Namık Kemal başta olmak üzere yeni Osmanlılar aksine İslam'ın tamlığına ve yeterliliğine inanıyorlardı. Onlara göre sorun İslam fikhinin yetkinliği değil, fikhin uygulanmasındaydı. Fıkıh ya eksik ya da yanlış uygulanıyordu. Toplumsal sorunların çözümü için hep yeterli olduğuna inandıkları fikhin daha iyi ve tam uygulanmasını talep ediyorlar.¹⁹⁴

Said Halim Paşa, İslam'ı öz olarak mükemmel kabul ediyordu. Asıl eleştirisi mükemmel olan bu dinin uygulanmasının engellenmesine ve koşullara yöneliktir.

¹⁹² Karaman, Hayrettin, “İslamcıların Fıkıh Anlayışı”, Girişim Yayınları, İstanbul, 1987, s. 20.

¹⁹³ Düzdağ, a. g. e., s. 255.

¹⁹⁴ Gencer, Bedri, *İslâm'da Modernleşme (1839-1939)*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 783.

Said Halim Paşa, İslam'ın siyasi sosyal ve ilmi boyutlarını ön plana çıkarmayı amaçlamıştır. İslamcı aydınlar ise genelde batının kültürel ve ahlaki hücumlarına karşı sadece manevi değerlerle savunmayı teklif etmişlerdir. Said Halim'i diğer düşünürlerden ayıran en önemli özelliklerden biri de 'bir toplumun değişim hareketlerini belirleyen asıl unsurların yine o toplumun kendi değerlerinde ve kaynaklarında aranması gerektiği' yönündeki yaklaşımıdır.¹⁹⁵ Toplumsal değişimin yasalarını ve kaynaklarını dışarıda değil, toplumun kendi içinde aramak gerekir. İslamcılık fikir hareketinin 'İslamcılık anlayışını' en açık ve anlaşılır bir şekilde açıklayan kişi Said Halim olmuştur.¹⁹⁶

Devlet adamlığı tecrübesi ve olayları farklı açılardan ele alması onun bir diğer önemli özelliğidir. Said Halim'in kendine has bir düşünce tarzı vardır. O, mümkün olduğu kadar başkalarının düşünceleri ile düşünmezdi. Said Halim'in fikirleri, günlük olayların sığılığında ve münakaşadan uzak, etraflıca derin bir bakış açısıyla analiz edilmiş bir düşünce ürünüdür.¹⁹⁷

Said Halim, toplumsal olayları değerlendirirken sosyolojik bir bakış açısıyla olayların nedenine, nasılına ilişkin yaklaşım benimser; çözüm önerileri ile birlikte daha nitelikli ve evrensel olarak ele almaya çalışırdı.

O, İslami amaçlar içermeyen hal ve hareketlere sahip olan birey ve toplumların İslamlaşamayacağını ileri sürer. Tunaya'nın deyişiyle, bütün İslamcılara öncü olarak "İslamlaşan birey ve Devlet, o kimse ve o teşekküldür ki, siyasi olduğu kadar sosyal bütün hak ve görevlerini, rejimini, hürriyet ve adaleti İslami prensiplerden çıkaracaktır. Bu prensipler ise bizzat İslam akidelerinden, inanç sisteminden doğmaktadırlar."¹⁹⁸

Böylece hem birey hem millet hem de devlet, düşüncelerini İslam'a ters düşen düşüncelere kaptırmayacak, feda etmeyecek ve sonuç itibarıyla karmaşa içerisine düşmeyeceklerdir. Doğu, Batı veya başka kültürlerle karşı hayranlık duymayacak ve kendini onlardan daha aşağı bir durumda görmeyeceklerdir.

¹⁹⁵ Akın *a. g. e.*, s. 144.

¹⁹⁶ Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s. 12.

¹⁹⁷ Fergan, Eşref Edib, *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul, 1960, s. 127.

¹⁹⁸ Tunaya, *a. g. e.*, s. 13.

Osmanlı toplumunda önde gelen İslamcıların büyük bir bölümü II. Meşrutiyet'i, Kanuni Esasi'yi Meclisi Mebusan'ın kurulmasını diğer kanunlaştırma hareketlerini desteklemiş ve bu hareketlere şeri dayanaklar bulmaya çalışmışlardır. Fakat Said Halim bu kurum ve kavramların kendi toplumlarına yabancı olduğunu, bu nedenle Müslüman toplumların kendilerine örnek teşkil ettiğini düşünerek uygulamaya çalışabileceği bir şey olmadığını net bir şekilde ifade etmiştir. Bu görüşünü daha önce de bahsettiğimiz sosyolojik bazı tahlillerle kendince ortaya koymaya çalışmıştır.

SONUÇ

Said Halim Paşa, muhafazakar bir İslamcı düşünür olarak öne çıkmasının yanında bir kültür milliyetçisi olarak da nitelendirilebilir. Osmanlılarda sınıf farklılıkları olmadığından ötürü demokrasi, meclis ve sanat gibi yönetim sistemlerinin Osmanlı toplumunda tam olarak uygulanabilecek bir sistem olmadığını düşünür. Demokrasi arayışı içerisinde feminist hareketlerin karşılığı olarak İslam'da kadın haklarından bahsetmenin abes olduğunu ileri sürer. Çünkü hürriyet ve eşitlik gibi herkesin kendine dayanak olarak aldığı kavramların İslam'daki anlamlarının birbirinden farklı olduğunu; hürriyet ve eşitlik kavramlarına İslami açıdan yeni açıklamalar getirerek, bu kavramları İslam toplumunda Batı'da süre geldiği gibi olumsuzluk ve karışıklık ifade etmediğini belirtir. Çünkü O, Muhammed İkbâl'in deyimi ile "Hürriyet, eşitlik ve dayanışmanın temel gerçeklerini yeniden keşfetmeye çalışmıştır."¹⁹⁹

Meriç'e göre Batı'yı en iyi tanıyan düşünür Said Halim Paşa'dır. Said Halim Paşa, İslam dünyasının kendine has bir medeniyet inşa etmesi gerektiğini, bunun ise ancak toplumun tamamıyla İslamlaşması ile mümkün olabileceğini düşünür. İslamlaşmayı mümkün kılacak en önemli şey ise eğitimidir. Bu nedenle çocuk ve gençlerin eğitiminin büyük bir titizlikle verilmesi gerektiğini söyler. Özgün bir medeniyetin inşa edilmesi, toplumun bütünüyle İslamlaşmasının sonucu olarak ortaya çıkabilir. Skolastik düşünce ise ona göre, geri kalmışlığın sebebidir.²⁰⁰

Osmanlı'nın son dönem fikir hareketleri üzerine araştırma yapanlar, Said Halim Paşa'nın diğer birçok düşünürden ayrıldığını, İslam dünyasının sorunlarını felsefi ve sosyolojik açıdan inceleyip, sorunlara daha gerçekçi yaklaştığını ve daha çözüm odaklı bir tavır sergilediğini belirtmişlerdir. Said Halim, İslami yönetim biçimini çağdaş kavramlarla açıklayan ve bu konuda ilk başarılı çalışma olan *İslam'da Teşkilatı Esasiye* eserini yazmasıyla da diğerlerinden ayrılmaktadır.²⁰¹ Bu eserde ideal bir İslam devletinin nasıl olması gerektiği ile ilgili bir model çizer ve çok fazla ayrıntıya girmeden genel esaslarını belirtir. Burada o,

¹⁹⁹ Kutluer, İlhan, "İslamcılık", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul, 2001, s. 66.

²⁰⁰ Kutluer, a. g. e., s. 66.

²⁰¹ Cemile, Meryem, , *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, Bir Yayıncılık İstanbul, 1986, s. 198.

devlet sistemini ve devletin nasıl yönetilmesi gerektiğini ortaya koyar. Onun önerdiği yönetim sisteminde günümüz demokrasilerinde ve etkili yönetim tarzlarında en önemli özellik olarak görülen ‘güçler ayrılığı ilkesi’ ve birbirlerini denetlemeleri gerektiği hususuna büyük önem verilmiş; dahası bu toplumsal yaşam için önemli ve büyük ölçüde gerekli bulunmuştur. Onun bu düşüncesi ciddi anlamda kayda değer bir düşüncedir. Kurguladığı yönetim sistemini, başkanlık veya parlamenter sistem olarak değerlendirmek mümkün değildir. Karma bir sistemdir. Her iki yönetim sisteminin de bazı özelliklerini taşıyan kendine özgü bir sistem olarak dikkat çeker.²⁰²

Said Halim Paşa'nın yazdığı eserler, Türk düşünce tarihinin 20. yüzyılın başlarındaki en parlak metinleri arasında yer almıştır. Onun fikirlerinde Tunuslu Hayrettin Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa'nın düşüncelerinin yer yer etkili olduğu görülmektedir. Bazı fikirlerinin en başta ‘hürriyet, eşitlik, adalet’ gibi kavramlar üzerinde titizlikle durması ve Batılılaşmaya karşı çıkması bu iki düşünürün düşünceleriyle benzerlik göstermektedir.²⁰³ Said Halim'in Koçibey ve Namık Kemal'den de etkilendiği düşünülmektedir. Onun siyaset ve ahlak üzerine düşüncelerinde Farabi, Gazali, İbn-i Haldun, Koçibey ve Kınalızade Ali vb. İslam âlimleri ve düşünürlerinin olduğu görülmektedir. Said Halim Paşa'nın düşünceleri ile etkilediği çevre bilhassa muhafazakar kesim, kısmen milliyetçi muhafazakar kesim, genel olarak Türk sağı olmuştur. Kayalı, ülke sorunlarından bağımsız olmayan ve sosyal şartların tesirini ön planda tutan her tür İslamcı akımın Said Halim Paşa'nın fikirlerinin doğal bir uzantısı olduğunu ifade eder. Örnek olarak ise Mehmet Akif Ersoy ve Sezai Karakoç'u verir.²⁰⁴

Said Halim Paşa'nın İslamcı ve dahi ümmetçi fikirlerinin yurt dışında da karşılık bulduğunu söylemek, Said Halim Paşa düşüncesinin etkilerinin genişliğini görmek açısından önemlidir. Kudret Bülbül, Türkiye dışında da bir ölçüde Said Halim'in etkili olduğunu belirtmektedir. Bülbül, Muhammed İkbâl, Pickhall ve

²⁰² Bostan, *a. g. e.*, s.80.

²⁰³ Bostan, *a. g. e.*, s. 80.

²⁰⁴ Kayalı, Kurtuluş, “Said Halim Paşa”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 1305.

Meryem Cemile adlarına Said Halim Paşa'dan etkilenen Türkiye dışı örnekler arasında yer verir.²⁰⁵

Said Halim Paşa'nın düşüncelerinden bir şekilde etkilenen isimleri birlikte değerlendirdiğimizde, onun fikriyatının günümüze kadar bir şekilde taşındığını; dahası Cumhuriyet Türkiye'sinin gelişiminde ve politikalarında etkili olduğunu da görürüz: Eşref Edip Fergan, Mehmet Akif Ersoy, Muhammed İkbâl, Pickhall, Meryem Cemile, Mümtaz Turhan, Cemil Meriç, Erol Güngör, Sezai Karakoç, Süleyman Hayri Bolay, Taha Akyol, İsmet Özel vd.

İsmail Kara, Said Halim'in özgün bir fikir adamın olduğunu fakat pek çok düşünür gibi yaşadığı dönemde anlaşılamadığını ifade eder. Döneminde anlaşılmamış ve hak ettiği değeri görmemiş olsa bile Said Halim'in en azından düşünceleri bir şekilde günümüze kadar ulaşmıştır. Yaşadığı dönemden sonraki dönemlere aktarılan düşüncelerinin günümüzde bile anlamını ve önemini koruyor olması onun ilgilendiği alandaki düşünce derinliğini göstermektedir. Said Halim Paşa'nın önerdiği başkanlık sistemi ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 16 Nisan 2017'deki referandumla kabul edilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi arasında birçok farklılık bulunsa da, Türk aydınları ve siyasetler üzerindeki etkileri dikkate alındığında hiç değilse bu sisteme onun başkanlık sistemi ile ilgili fikirlerinden aktarılan bir takım unsurlar olduğu söylenebilir.

Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti ve Müslüman toplumun mevcut durumu ve geleceğine ilişkin duyduğu endişeleri dile getirmiş, kendi bakış açısından yanlışları görmüş ve çözüm önerileri getirmiş olan döneminin İslamcı düşünürlerinden ve siyaset adamlarından biridir. İslamcı ve muhafazakar olması dolayısıyla getirmeye çalıştığı her türlü çözüm önerisinde İslam dininin ve Müslümanlık esaslarının belirgin bir şekilde öne çıkarıldığını görüyoruz. Siyasi ve sosyal sorunlara sunduğu çözümlerini genel olarak İslam dini esaslarına dayandırmaktadır. “İslamcılık Fikri”nin teorisyeni olarak kabul edilen Said Halim Paşa, yaşadığı tarihsel dönem İslam dünyasının en büyük mütefekkirlerinden biri olarak görülür. Dünya siyaseti, insan, siyaset, toplum konularında önerilerde bulunacak kadar geniş bir

²⁰⁵ Bülbul, *a. g. e.*, s. 156.

kültüre, İslami bilgiye ve idari tecrübeye sahip olan Said Halim Paşa, Osmanlı Devletine, ‘Avrupalılaşıma’yı değil, ‘İslamlaşma’yı tavsiye etmiştir. İslamlaşmak dışında her yolun Osmanlı’nın ve Müslüman toplumun felakete sürükleneceğini, izlenen siyasetin yanlışlığını bir aydın sorumluluğu içerisinde belirtmiştir.

Eserlerinden sosyolojiyi gayet iyi bildiği anlaşılan Said Halim Paşa, Batılı sosyologların fikirlerini aktarmak veya tartışmak yerine, sosyolojiyi içinde yaşadığı toplumun fotoğrafını çekmek için kullanmış ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuştur. Bu bakımdan modern anlamda ilk Türk sosyologlardan birisi olduğu da söylenebilir. Said Halim sosyolojiyi toplumun problemlerini tespit etmek için bir araç olarak kullanır ve çözüm olarak da İslâmlaşma’yı önerir.

Osmanlı toplumunda ve Müslüman toplumlarda eşitlik, adalet ve hürriyet gibi birçok konuda yaşanan problemlerin çözümlerinde İslam dininin esaslarını referans almanın en gerçekçi ve sürdürülebilir bir çözüm olacağı düşüncesinde olan Said Halim Paşa’nın haklılık payı vardır. Çünkü İslam dini siyasi ve sosyal açıdan hak ve hukuku çok ciddi derecede gözeten ve hakkıyla uygulandığında iyi bir yaşam sunacak ilahi bir dindir. Fakat Osmanlı’nın son iki asrında yaşanan Batı hayranlığı fikir karmaşası ve içine düşülen buhran durumundan ötürü insanlar birçok şeyi gözden kaçırıp sorunların çözümünde esas alacakları esaslar konusunda yanılğı içindedirler. Said Halim Paşa, bu esasların açıkça ‘İslam Dini’ olması gerektiğinde ısrarcıdır.

Said Halim Paşa’nın çözüm önerilerinin gerektiği kadar dikkate alındığını söylemek pek mümkün değildir. Bunda Said Halim Paşa’nın önerileri dışında başka düşünür ve aydınların önerilerin de olması etkili olmuştur. Bu dönemde Batı’ya körü körüne olan hayranlık duyan kesimle İslamcı kesimin ayrışması ve yaşanan kutuplaşma, iyi veya kötünün, doğru ya da yanlışın ayrılmasında ciddi bir engel teşkil etmiştir. Kutuplaşmaların ve idealizmlerin olduğu yerde kendinden olmayanı görememek veya görmezden gelmek gibi bir hastalık vardır. Bu hastalıklı tavır ile hiçbir toplumsal sorunun çözülmesi beklenmemelidir.

Günümüzde de benzer bir durumun yaşanıyor olması Said Halim Paşa’nın düşüncelerinin göz ardı edilmemesi için yeterlidir. Onun da uyardığı gibi, bir

toplumun refahı, kalkınması ve temel sorunlarını çözmesi, tali kaynaklarla ve yollarla olması mümkün değildir. Bu durumda ortaya çıkan şey, farklı düşüncelerin/fikirlerin ayrışması, kutuplaşmalar, siyasi rekabet ve kendinden olmayanı dışlama durumu boy gösterir. Dahası böyle bir tercih durumunda din en büyük istismar aracı olarak kullanılmasına sebebiyet verir. Dinin siyasi ve maddi çıkarılara alet edilmesi ile ortaya çıkan bu istismarın sonucunda, insanların dine karşı güven duymasını beklemek ise hayalcilik olur. Bu açıkça insanları dinden uzaklaştırma politikasıdır. Bu ise kısır bir döngüdür. Peki bu döngüden çıkış için ne yapılmalıdır? Kimin ne dediğine değil, doğrudan dinin ne dediğine bakılmalıdır. Fakat insanlar olayları yorumlarken çoğunlukla kişileri değil dinin kendine bakmaları gerektiğini unutup kişiler ve grupları tercih etmektedirler. Hal böyle olunca da din ve dinin önerdiği ne varsa insanlara baskıcı, yobaz, dayatmacı veya çağ dışı olarak gösterilmekte, dahası görünmektedir.

İnsanların dine karşı mesafeli olmalarının nedeni büyük ölçüde buradan kaynaklanmaktadır. Dine karşı soğukluk ve uzak bir vaziyet alma durumları günümüzde de sıkça karşılaştığımız hallerden biridir. Bu durum toplumsal sorunların çözümünde ve daha iyi yaşamak adına insanlara doğru da olsa din üzerinden herhangi bir çözüm önerisinde bulunmayı oldukça zorlaştırmaktadır. Bu durum günümüzde de Said Halim Paşa'nın da dikkat çektiği gibi, Batı toplumlarından görüp özendiği birçok şey tam anlamıyla ya da hiç düşünülmeden doğrudan alınmakta ve yaşamın bir parçası haline getirilmektedir. Bu elbette herkes için olumsuz bir durum değildir, ama milli ve manevi değer hassasiyetleri olan, kültür hassasiyetleri olan herkes için ciddi anlamda sorun teşkil etmektedir. Çünkü bu durum, zamanla değerler ve kültür açısından bir başka değerler ve kültür dünyası içinde yok olmaya götürmesi muhtemeldir. Bu yok olma ağır ve yavaş olsa da mutlaka karşılaşılabilecek bir sondur. Günümüzde örneklerine sıkça rastladığımız, absürt görüntüler veya davranışlar, örneklerinin başka yerlerde de olduğu gerekçe gösterilerek bunlara karşı çıkmanın çağdışılık olduğu ileri sürülmektedir. İnsanlar artık ne şekilde ve nasıl davranacaklarını, kendilerinden hareketle değil, ötekiler üzerinden belirler hale geldiği bir görüntü söz konusudur. Buradaki temel sorunun Said Halim Paşa'nın dikkat çektiği 'düşünme ve fikir buhranı' olduğu açıktır. Bir kişinin kendi düşüncesi neticesinde oluşmamış hal, hareket ve tavırları, en iyi ihtimalle taklittir. Taklit ise bir

toplumu yok olmaya sürükleyen önemli sorunlardan biridir. Hiç kimse, hiçbir toplum taklit ederek kendi nevi şahsına münhasır değerler ve kimlik oluşturmaları mümkün görünmemektedir. Zira böyle bir toplumun kendi değerlerini üretmesi, dolayısıyla kendine ait bir siyasetinin, eğitiminin, sanatının ve bir idealinin; hatta bir kültürünün oluşmasını beklemek safdillik olur.

İnsanlar önce kendilerinden ve kendi düşüncelerinden yola çıkmalıdır. Her şeyden önce kendilerinin biricik olduklarını, önemli olanın kişilikleri ve kendilerine gösterdikleri özen, yani bir değer olması gerektiğini fark etmeleri gerekir. Bu farkındalık oluşmadığı sürece hiçbir fikrin, sosyal yapının, siyasal düzenin doğru ve faydalı temeller üzerinde oluşması ve herhangi bir alanda refaha kavuşması beklenmez. Buna dini doğru ve anlamlı yaşamak da dahildir. Ne kadar mükemmel olursa olsun farkında olunmayan hiçbir bilincin, anlaşılmayan hiçbir fikrin veya inancın bireye tam anlamıyla gerçekçi, sürdürülebilir, iyi ve değerli bir yaşam sunmasını beklemek beyhudedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları:

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Sicill-i Ahvâl Defteri (Sicill-i Ahvâl). 25.

Kitap, Makale ve Dergiler

AKÇURA, Yusuf “*Üç Tarz-ı Siyaset*”, Ötüken Yayınları, İstanbul 1976.

AKIN, M. Hakkı, “*Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi*”, TYB Akademi, 3: 141-149, 2011.

AKŞİN, Sina, “*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*”, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2017.

AKYÜZ, Yahya, “*Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000- M.S. 2016*”, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2016.

ALAN, Selami, “*Tanzimat Edebiyatı’nda Milli Kimlik Karmaşası*”, Kesit Yayınları, İstanbul 2018.

ALBAYRAK, Şeref, *Tanzimat Aydınları ve Said Halim Paşa’da Medeniyet Algısı*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2019.

AYDIN, R, “Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet” *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, VI/I, Sayı:1, İstanbul 2018.

AYDIN, Suavi, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1993.

BATMAZ, Şakir – SAKİN, Serdar, “*Türkiye Cumhuriyet Tarihi*”, Not Yayınevi, Kayseri 2015.

BAYKARA, Tuncer, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.

BAYUR, Y. Hikmet, “*Türk İnkılabı Tarihi*”, C.III/I Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

BOSTAN, Hanefi, “*S. Halim Paşa*”, İrfan Yayınları, İstanbul 1992.

- CEMİLE, Meryem, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, Bir Yayıncılık, İstanbul 1986.
- ÇABUK, Vahit, “S. Halim Paşa ve Talat Paşa Kabinelerinin Divan-ı Ali’ye Sevk ve İlk soruşturma Tutanakları”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Ankara 1996.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2019.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, “*Said Halim Paşa Buhranlarımız ve Son Eserleri*”, İz Yayıncılık, İstanbul 2019.
- ERDEM, Ekrem, “Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 58/1 Kayseri 2016.
- ESATLI, Mustafa Ragıp, “*İttihat ve Terakki*”, Bengi Kitap Yayınları, İstanbul 2008.
- FERGAN, E. Edib, *Mehmed Âkif Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1960.
- GAZİGİRAY, A. Alper, “*Ermeni Terörünün Kaynakları*”, Gözden Kitabevi, İstanbul 1982.
- GENCER, Bedri, *İslâm’da Modernleşme (1839-1939)*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2017.
- GÜL, Adnan, “Modern Bir Düşünür ve Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa”, *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, I/III, Ankara 2011.
- GÜRSOY, Akça, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İktidar*, Palet Yayınları, Konya 2010.
- HUSSERL, Edmund, *Avrupa İnsanlığı’nın Krizi ve Felsefe*, (çev. Ayça Sabuncuoğlu, Önay Sözer), Afa Yayıncılık, İstanbul 1994.
- İŞİK, Vahdettin, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2019.
- İLBEYİ, Özer, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınevi, İstanbul 2006.
- İNAL, M. Kemal, *Son Sadrazamlar*, Dergah Yayınları, İstanbul 2012.

- JEANNIERE, Abel, *Modernizm-Postmodernizm: Modernite Nedir?*, (çev. N. T. Küçük), Birikim Yayınları, İstanbul 1992.
- KADRİ, H. Kazım, (edit. İsmail Kara) , “*Meşrutiyetten Cumhuriyete*”, İhya Yayınları, İstanbul 1991.
- KARA, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, Dergah Yayınları, İstanbul 1986.
- KARA, İsmail, *Fikir ve Sanatta Hareket*, Sayı:14, 1980.
- KARAMAN, Hayrettin, “*İslamcuların Fıkıh Anlayışı*”, Girişim Yayınları, İstanbul 1987.
- KARPAT, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.
- KAYALI, Kurtuluş, “*Said Halim Paşa*”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.
- KEMAL, Mahmut, “*Son Sadrazamlar*”, İnkılap Yayınları, İstanbul 1982.
- KUDRET, Bülbül, ‘*Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa*’, Kadim Yayınları, Ankara 2006.
- KURAN, A. Bedevi, “*Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde İnkılap Hareketleri*,” Tür Yayınları, İstanbul 1953.
- KUTAY, Cemal, “ *S. Halim Paşa’nın Malta’dan Başka Wilson, Lord George ve Cleemanso’ya Uyarma Mektupları*”, Tarih Sohbetleri, Çağ Yayınları, İstanbul 1968.
- KUTLUER, İlhan, “*İslamcılık*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul 2001.
- MANSUR, A. Nasif, “*Tac Tercemesi ve Şerhi V*”, (çev. A. Öztürk), Kahraman Yayınları, İstanbul 2012.
- MERİÇ, Cemil, “*Batılılaşma*”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.
- MERİÇ, Cemil, “*Umrandan Uygarlığa*”, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977.
- NUR, Rıza “*Hayat ve Hatıratım II*”, Risale Yayınları, İstanbul 1989.

ÖZDOĞAN Mehmet, “Türkiye’de Ulus İnşası ve Dil Devrimi (1839-1936)”,
Akademik Hassasiyetler Dergisi, II/III, 227, 2015.

Said Halim Paşa, “*Buhran-ı Fikrimiz*”, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaacılık,
İstanbul 1917.

Said Halim Paşa, “*Buhranlarımız*”, Şems Matbaası, İstanbul 1335.

Said Halim Paşa, “*İnhitat-i İslam Hakkında Bir Tecrübei Kalemiye*”, Matbaa-i
Amire, İstanbul 1334.

Said Halim Paşa, “*Meşrutiyet*”, Araks Matbaası, İstanbul 1329, (1929).

Said Halim Paşa, “*Mukallidliklerimiz*”, Dersa’adet, İstanbul 1326.

Said Halim Paşa, “*Ta’assub-ı İslami ve Ma’na-yı Hakikiyesi (Taassub)*”, Ahmet
İhsan ve Şürekası Matbaacılık, İstanbul 1933.

Said Halim Paşa, *İslamda Teşkilat-ı Siyasiye*, (çev. Mehmet Akif), Sebilü’r Reşat
C.19 S. 493, 1338.

Said Halim Paşa, *İslamlaşmak*, Dar’ül- Hilafe: Sebilü’rreşad Kütüphanesi Yayınları.
S. 31, Ankara 1337.

Sıratımüstakim, “C 4/86”, İstanbul, 6 Mayıs 1326.

ŞİMŞİR, Bilal, “*Malta Sürgünleri*”, Boğaziçi Yayını, İstanbul 1985.

TUNAYA, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.

TUNAYA, Zafer, “*Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar*”, Cumhuriyet
Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

TÜRKGELDİ, A. Fuat, “*Görüp İşittiklerim*”, Tür Yayınları, Ankara 2010.